

T U R U L

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

RÁCZ GYÖRGY főszerkesztő
KOVÁCS ELEONÓRA felelős szerkesztő

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA, KATONA CSABA, KÖRMENDI TAMÁS,
LACZLAVIK GYÖRGY, NEUMANN TIBOR, SOÓS ISTVÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMXII

TARTALOM

1. Értekezések

BALLABÁS DÁNIEL: Indokolt-e „történelmi arisztokráciáról” beszélni a dualizmus kori Magyarországon?	81
TÓZSA-RIGÓ ATTILA: Újabb források vizsgálata a 16. századi német ajkú polgári közösségek címerhasználatához (Nürnberg–Bécs–Pozsony)	86
AVAR ANTON: Az Országos Levéltár újkori címereslevél-gyűjteményének feldolgozása során felmerült heraldikai problémák	92

2. Kisebb cikkek

BERTÉNYI IVÁN: Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyét megalapító 1778. évi oklevelében	101
KULCSÁR KRISZTINA: Címeradományozás a visszacsatolt bánsági vármegyék számára	105
NEUMANN TIBOR: János király saját kezű levelei.	110

3. Könyvismertetés

VÁRKONYI TIBOR: Családtörténet határok nélkül. (ism. KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA)	115
HORVÁTH LAJOS: Vác utcái, épületei és lakosai a XVI. század második felében. (ism. SUDÁR BALÁZS)	118

4. Hírek

A Vajay Szabolcs könyvtár.	91
---------------------------------	----

TURUL

LXXXV. évfolyam

2012. 3. füzet

A Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

turul@mol.gov.hu

Olvasószerkesztők: KOLLEGA TARSOly ISTVÁN, ZSUPOS ZOLTÁN

Szerkesztőbizottság:

DRASKÓCZY ISTVÁN, REISZ T. CSABA, C. TÓTH NORBERT

Tördelés:

Heliox Film Kft.

Nyomdai munkák:

Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: MAROSI ATTILA

ISSN 1216–7258

A megjelenést támogatták:

BALLABÁS DÁNIEL

Indokolt-e „történelmi arisztokráciáról” beszélni a dualizmus kori Magyarországon?

Az 1848 utáni magyar főnemesség társadalomtörténetével foglalkozó szakirodalomban gyakran felbukkan egy állítólag jelentős történelmi múlttal és szereppel rendelkező, de közelebbről nem vagy csak néhány példa által meghatározott főnemesei csoport, a „történelmi arisztokrácia”, amely mintegy ellenpólusát képezi a dualizmus idején rangemelésben részesült „parvenü” főnemességnek. Tanulmányunkban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy milyen történelmi múlt állt a 19. század közepének magyar főnemessége mögött.

A főnemesség társadalmi szerepéről és jövőjéről szóló korabeli diskurzus egyik sokszor visszaköszönő toposza, hogy a nemzeti főnemesség a Habsburg uralkodóktól nyerte a rangját. Ennek egyik első – egyébként tévedésen alapuló – nyomát Marcziai György 1886-ban megjelent nemességi kézikönyvében találjuk: az „Erdődy grófok [...] a ma virágzó grófi családok között az egyedüliek, a kik grófi rangjukat és örökös mágnási méltóságukat nem a Habsburgháztól, hanem egy ősi magyar királytól nyerték, ami a bárói rangra nézve az Esterházy nemzetségről is áll”.¹ Kempelen Béla szintén az Erdődy és az Esterházy nemzetséget említi,² Weis Istvánnál pedig „az egy Erdődy család címe ered a Habsburg-korszakot megelőző időből”.³ Lakatos Ernő ugyancsak kiemeli, hogy mindössze „két főnemesei családnak a rangja nyúlik Mohácson túlra, így az egész magyar arisztokrácia a Habsburg uralkodók alatt nyerte el főnemesei rangját”,⁴ s Erdei Ferenc sem mulasztotta el megemlíteni, hogy „a főrangú címek közül csak egyetlenegy családé való a Habsburg-korszak előtti időkből, a többi mind későbbi keletű”.⁵ Ez a vándormotívum – függetlenül attól, hogy egyesek egy, mások két nemzetséget említenek – nem minden céltartalom nélkül került bele az idézett művekbe. Az értelmezési keretet már Marcziai kijelölte azzal, hogy szerinte a Habsburg uralkodók „a királyok netaláni túlkapásai ellen is esetleg egy vas phallanx arczélét mutató nemességet”

megosztandó hozták létre a „külön arisztokrata kiváltságokkal felruházott főnemesei kasztot, az adományokkal és kitüntetésekkel a trónhoz édesgetett hatalmasabb és befolyásosabb nemzetségek fejeinek örökös hercegekké, gróffokká és bárókká történt kinevezésével”.⁶ Az említett szerzők tehát – hol nyíltan is megfogalmazva, hol csak utalva rá – valamiféle elvtelen Habsburg-pártiságra céloztak. (Mellesleg megágyazva ezzel a második világháború utáni marxista történetírás által hangoztatott nézeteknek.) Mi magunk nem kívánunk állást foglalni ebben a kérdésben;⁷ alábbiakban pusztán arra keressük a választ, milyen régi múltra tekinthetett vissza az 1848. év magyar főnemessége.⁸

Schiller Bódog meghatározása szerint „örökös főrendiségről szólunk [...] akkor és ott, hol a meghatározott kör tagjait jog szerint megillető előkelő jogi állás [...] örökségképpen száll apáról-fiúra, nemzedékről nemzedékre, és a jogilag megkülönböztetett, kiváltságos körbe való tartozás az azzal járó jogokkal együtt pusztán a születés tényével szereztetik meg”.⁹ Az örökletes főnemesség kialakulása hosszú folyamat eredménye volt Magyarországon, melynek kezdetei (Luxemburgi) Zsigmond király uralkodásának első felére nyúlnak vissza. Amíg I. (Nagy) Lajos idején az ország báróinak – legfontosabb világi tisztségviselőinek – politikai hatalma magukból a tisztségekből és a viselőikre ideiglenesen ráruházott szolgálati birtokokból (Engel Pál terminológiája szerint: honorokból) eredt, addig Zsigmond és utódainak adományai folytán egyesek hatalmas magánvagyonra tettek szert, s hamarosan önálló politikai tényezőként jelentkeztek. Ha bárói méltóságot viseltek, akkor annak anyagi alapját többnyire már saját vagyonuk jelentette, ha pedig történetesen nem

¹ Marcziai György: Nemesség. Kézi könyv nemesi ügyekben. Bp., 1886. 42.

² Kempelen Béla: A nemesség. Útmutató az összes nemességi ügyekben. Bp., 1907. 39.

³ Weis István: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. 138.

⁴ Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány. Bp., 1942. 19.

⁵ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között (I). Valóság, 19 (1976) 4. sz. 44.

⁶ Marcziai Gy.: i. m. 44.

⁷ Ennél az egytényezős magyarázatnál jóval színesebb a kép, ld. pl. Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – Bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. (Szerk. Papp Klára–Püski Levente.) Debrecen, 2009. és Új.: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010.

⁸ Az 1848-ban élő főnemesei ággal rendelkező nemzetségek számáról és a főnemesség belső tagozódásáról, ill. módszerünkről és adatbázisunkról ld. Ballabás Dániel: Főnemesei rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. Századok, 144 (2011) 1218–1225.

⁹ Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp., 1900. 11.

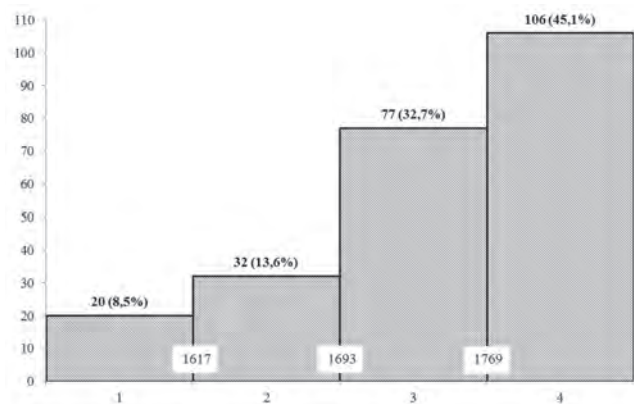
tartoztak a méltóságviselők szűkebb csoportjába, akkor a bárókéhoz hasonló jogokat vindikáltak maguknak is.

Először az 1430-as évek elején fordult elő, hogy bárói méltóságot nem viselő személyek bandériumállítási jogot kaptak, míg szűk hetven évvel később az 1498. évi XXII. törvény cikk mintegy háromtucatnyi bandériumtartó „báró urat” vett számba; jó részük nem tartozott a tisztségviselő főméltóságok közé. Őket a források – ekkor már megkülönböztetve a *veri barones regni* csoportjától, vagyis a Magyar Királyság „igazi” báróitól – a *barones naturales* (természetes bárók) vagy a *barones solo nomine* (névleges bárók) elnevezéssel illették.¹⁰ A személyre szóló kiváltságok (például a bandériumtartás, a legelőkelőbbeket megillető vörös viaszpecsét használata, a királyi tanácsban való részvétel) mellett elvétve már a 16. század elejétől, nagyobb számban pedig az 1530-as évektől kezdve örökletes bárói címeket is adományoztak az uralkodók. Ezek kedvezményezettjei (a forrásokban olykor *barones titulares*, később egyre gyakrabban csak *magnates*) létszámukat tekintve a század végére már sokszorosan felülmúlták a tisztségviselő bárókét. Az 1608. évi koronázás utáni I. törvény cikk az országbárókkal együtt, a második rend (*barones seu magnates*) tagjaként vette őket számba, biztosítva egyúttal személyes jelenlétüket a kétkamarás országgyűlés felső tábláján.¹¹

Magyarországon II. Ulászló adományozott először örökös bárói címeket, elsőik között Podmaniczky Jánosnak és testvéreinek (1503/1506), Drágffy Jánosnak és Györgynek (1507), Török Ambrusnak (1507), valamint Sárkány Ambrusnak, apjának és testvéreinek (1511). Szintén ez idő tájt emelkedett német birodalmi báróságra Sárkány Bertalan (1510), Korlátkövi Péter (1515) és Széchy Tamás (1516).¹² Utánuk azonban nem maradt leszármazott az általunk vizsgált korszakra, így anynyi valóban kijelenthető, hogy a 19. század közepén élt teljes nemzeti főnemesség a Mohács utáni időszakban szerezte – döntően magyar, ritkábban idegen eredetű – főnemesei címét. Az 1848-ban virágzó 178 nemzetség 235 ágra tagolódott,¹³ vagyis egy-egy nemzetségen belül több, egymással felmenő–leszármazott kapcsolatban nem lévő személy is főnemességhez juthatott, biztosítva ezzel a főrendi állást maga és utódai számára. Ezen ágak néhol egyszerre, máshol különböző időpontokban lettek főnemeseik, továbbá egyes nemzetségek minden tagjának azonos volt a rangja, míg mások különböző rangú – hercegi és grófi, grófi és bárói – ágakkal rendelkeztek. Ha a főnemesség régiségére vagyunk kíváncsiak, akkor célszerűnek tűnik nem az 1848-ban viselt rangokra fókuszálni, hanem az adott ág első főnemesei őseit figyelembe venni. Sokan ugyanis – maguk vagy leszármazottaik révén – időközben újabb rangemelésben részesültek, ami társadalmi

szempontból ugyan jelentős előrelépés lehetett, közjogi oldalról nézve viszont nem jelentett változást: a főnemesség egészét megillető előjogokban ugyanúgy részesült egy új báró, mint annak esetleges grófi vagy hercegi utódai. (A 235 főnemesei ágból 49 (20,8%) újabb rangemelés következtében rendelkezett az 1848-ban viselt főnemesei címével.)

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az alábbiakban nem általában az örökletes főnemesei címek adományozásának dinamikájáról fogunk beszélni, hanem kifejezetten csak az 1848-ban élő főnemesei ágakkal rendelkező nemzetségekről lesz szó. (Vagyis az időközben kihalt nemzetségeket, illetve főnemesei ágakat nem vesszük figyelembe, így mintánk nem reprezentálja az idők során rangemelésben részesült teljes sokaságot.) Közülük az első főnemesei címet Nádasdy Tamás szerezte 1541-ben,¹⁴ míg 1848 előtt utoljára, 1845-ben az Ambrózy, a Horváth (Petrichевич), a Néverey és a Somssich nemzetség egyes tagjai emelkedtek a főnemeseik közé. E két szélső dátum között 304 esztendő telt el, amelyet a szemléletesség kedvéért négy egyenlő részre osztottunk. Egy-egy kvartilisbe így 76 év rangemelési kerületek.¹⁵

1. diagram. A nemzeti főnemesség felemelkedésének időbeli megoszlása (1848)

A fenti diagram alapján durva megközelítéssel elmondhatjuk, hogy az 1848-as nemzeti főnemesség közel fele 75 évnél fiatalabb főnemesei múlttal rendelkezett, háromnegyedük főnemessége pedig nem érte el a 150 éves kort. Magyar

¹⁰ Engel Pál: Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle*, 28 (1985) 393–409.; Uő.: Zsigmond bárói. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. (Szerk. Csukovits Enikő.) Bp., 2003. 225–235.; Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. *Századok*, 122 (1988) 149–152.

¹¹ Pálffy G.: Utak az arisztokráciába i. m. 9–18.

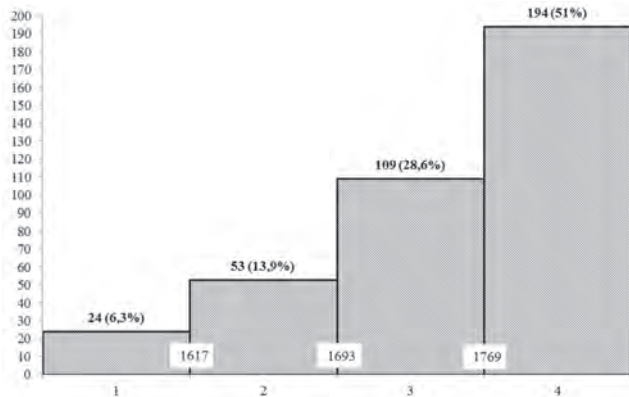
¹² A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Az OTKA által támogatott kutatás, 2006–2008. <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm>, a letöltés ideje: 2011. 09. 26.

¹³ Ballabás D.: i. m. 1218–1225.

¹⁴ Nádasdy Tamás 1541-ben kapta meg végleg I. Ferdinándtól a Fogaras váranak/földjének örökös grófja és szabad ura címet. Ez ugyan még nem a Magyarországon később meghonosodó német mintájú grófi cím volt, de „Nádasdy utódai ezt a 16–17. században mindannyian viselték. A magyar politikai elit tagjai pedig e címet mindvégig a legelőkelőbbek között tartották számon, sőt örökletes főnemesei címnek fogadták el, a 17. században pedig a magyar grófi címmel egyenrangúnak ítélték”. *Dominkovits Péter–Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúli nemesi társadalma a 16–17. században. 1. rész. Századok*, 144 (2010) 772–773.

¹⁵ A kvartilisek közötti határvonalak természetesen nem értelmezendők mereven, hiszen azokat pusztán egy matematikai művelet hozta létre. Ekképpen az egyes negyedek inkább relatív pozíciót jelentenek, semmint konkrét időintervallumot. Ugyanakkor a második és a harmadik kvartilist elválasztó időpont (1693) lényegében egybeesik egy köztörténeti korszakhatárral: Magyarország török alóli felszabadításával és a Habsburg Monarchiába való szorosabb integrációjának kezdeteivel.

viszonylatban igazán régi, még a török időkből származó főnemességgel csak kevesebb mint negyedrészüik rendelkezett. Ide olyan közismert nemzetségek tartoznak, mint például az Andrassy, Barkóczy, Batthyány, Cziráky, Csáky, Draskovich, Erdődy, Esterházy, Forgách, Károlyi, Keglevich, Kornis, Majthényi, Nádasdy, Nyáry (bedeghi és berencsi), Pálffy, Perényi, Pongrácz, Révay, Sennyey, Serényi, Szapáry, Teleki, Vécey, Wesselényi, Zay, Zichy.

2. diagram. A magyar (nemzeti és honosított) főnemesség felemelkedésének időbeli megoszlása (1848)

Ha pedig bevonjuk a vizsgálatba az indigenákat is, vagyis a teljes magyar főnemesség 1848-ban élő 380 ágát tekintjük, akkor még egyértelműbben kidomborodik az utolsó bő háromnegyed évszázad jelentősége: a főnemesek több mint fele ebben az időszakban emelkedett fel, részint hazai rangemelés, részint pedig indigenátus útján.

A magyar főnemesség történelmi szerepe után kutatva azonban nem elégedhetünk meg csak a rangemelések vizsgálatával, hanem érdemes kiterjeszteni a figyelmünket a legfontosabb világi és egyházi méltóságok viselőire is. Előbbiek közül mindenképp az országbárokat kell tekintetbe vennünk. Werbőczy Hármaskönyve (I. 94.) szerint „az igazi bárók [...], kiknek neveit a végzeményekbe és királyi megerősítő levelekbe régtől fogva be szokták iktatni, ezek: Az ország nádora, az országbíró, Dalmátia, Horvát- és Tótországok bánja, az erdélyi vajda és székely ispán, a szörényi bán, mert a macsói bányságot a törökök a mi időnkben megszüntették. Továbbá a királyi és királynői tárnok, ajtónálló, pohárnok, asztalnok és lovászmesterek, nemkülönben a temesi és pozsonyi ispánok.”¹⁶ A felsorolásban szereplő erdélyi vajda és a székelyek ispánja tisztségét, a szörényi bán, a temesi ispánt és feltehetően a királynéi udvari méltóságokat is a 16. század eseményei elsodorták. Ellenben Werbőczy listáján nem szerepel a II. Ulászló által 1490-ben kreált új udvari méltóság, a kamarásmester, valamint a Jagelló uralkodók idején az ajtónállómester által ellátott, de később különvált udvarmesteri tisztség sem.¹⁷

¹⁶ Werbőczy István Hármaskönyve. (Szerk. Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen.) Bp., 1894. 130.

¹⁷ Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történelmi tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László.) Szeged, 1995. 316.

A pozsonyi ispán/gróf országbároságát némely források kétségessé teszik,¹⁸ ugyanakkor a többiekkel együtt, név szerint megemlítve, rendre ott szerepel ő is a dekrétumok megerősítő záradékában. Végezetül megemlítjük még, hogy az 1765. évi VI. törvénycikk országzászlósi méltóságot biztosított a nemes testőrző sereg kapitányának is. A vizsgálandó korban tehát a következők voltak az ország zászlósi: a nádor, az országbíró, a horvát-szlavón-dalmát bán, a tárnokmester, a királyi főajtónálló-, főasztalnok-, főkamarás-, főlovász-, főpohárnok- és főudvarmester, 1765-től a nemesi testőrség kapitánya, valamint (talán) a pozsonyi gróf.

Bár a fent említett méltóságok valamennyien az országbárok/zászlósúruk gyűjtőnév alatt szerepelnek, ez azonban nem jelenti azt, hogy presztízs és valós hatalom szempontjából egyenlőségjel tehető közéjük. Miután „az ország karainak és rendjeinek eddigéig nem csekély bajt okozott a báró urak és mágnások közt, az országgyűlési ülésekre nézve a mágnások és előkelők házában keletkezett egyenletlenség”, az 1687. évi X. törvénycikk a következőképpen szabályozta rangsorrendjüket: 1. a nádor, 2. az országbíró, 3. a horvát-szlavón-dalmát bán, 4. a tárnokmester, 5. „az ország bárói, a királyi kinevezés elsőbbsége szerint, a kiket egyébiránt így is egyenlő rangúaknak tartanak”, 6. a pozsonyi gróf. A nemesi testőrség kapitánya a dekrétumok méltóságsorai alapján az udvari méltóságokkal azonos elbírálás alá eshetett: 1790-től kezdve a rögzített hellyel rendelkező első négy „nagy” zászlós és a mindig utolsóként szereplő pozsonyi gróf között, változatos pozícióban találjuk.¹⁹ Míg a nádor, az országbíró, a horvát-szlavón-dalmát bán és a tárnokmester tényleges közigazgatási, bírói, esetleg katonai feladatkörrel, „reális hatalommal” rendelkezett,²⁰ velük szemben az udvari méltóságok Mohács után elveszítették eredeti funkciójukat: a Habsburgok kezén egyesülő országok és tartományok közös udvartartása – a Budán megszokottól eltérő keretek között – végül Bécsben szerveződött meg, s noha a kérdéses méltóságok továbbra is fennmaradtak, az új udvartartás hierarchiájába már nem tagozódtak bele. Udvari feladatuk így csak a koronázások idejére korlátozódott. A politikai elit részeként viszont továbbra is számolni kellett velük.²¹ A pozsonyi grófi méltóság esetében lényegében a Pálffyak örökletes pozsonyi főispánságáról van szó,²²

¹⁸ A főrendek üléséről szólva az 1687. évi X. törvénycikk úgy rendelkezik, hogy a pozsonyi gróf az ország bárói után foglaljon helyet. Ugyanígy a főrendiház reformja kapcsán az 1885. évi VII. törvénycikk „az ország zászlósi a pozsonyi gróf” megfogalmazást használja. Ezzel összhangban a törvénytar magyarázó lábjegyzetében taxatív felsorolt zászlósúruk között nem is szerepel. Magyar Törvénytar. 1884–1886. évi törvénycikkek. Bp., 1897. 189.

¹⁹ Magyar Törvénytar. 1740–1835. évi törvénycikkek. Bp., 1901. 227., 263., 275., 313., 331., 370., 415., 429., 489., 511.; Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 80., 192., 212.

²⁰ Pálmány Béla: A reformkori országgyűlések történeti almanachja. 1825–1848. Bp., 2011. 17–19.

²¹ Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 102–110. A reprezentáció mellett a főajtónálló-mester és a főlovászmester a diéták lebonyolításában is közreműködött: Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp., 2005. Ld. továbbá: Pálmány B.: i. m. 19.

²² Hajnik Imre: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. Bp., 1888. 72–76. A Pálffyak 1580 és 1874 között megszakítás nélkül viselték Pozsony vármegye főispáni tisztségét. Pozsony vármegye. (Szerk. Borovszky Samu.) Bp., é. n. (Magyarország vármegyéi és városai.) 575. Ezt követően

Megnevezés	1. kvartilis		2. kvartilis		3. kvartilis		4. kvartilis		Összesen
	Nemzeti	Indigena	Nemzeti	Indigena	Nemzeti	Indigena	Nemzeti	Indigena	
Nádor	9 (90%)	-	1 (10%)	-	-	-	-	-	10 (100%)
Országbíró	17 (77,2%)	-	3 (13,6%)	-	1 (4,5%)	-	1 (4,5%)	-	22 (100%)
Horvát-szlavón-dalmát bán	14 (70%)	-	2 (10%)	-	2 (10%)	-	2 (10%)	-	20 (100%)
Tárnokmester	15 (68,1%)	-	4 (18,1%)	-	2 (9%)	-	1 (4,5%)	-	22 (100%)
Összesen	55 (74,3%)		10 (13,5%)		5 (6,7%)		4 (5,4%)		74 (100%)
Főajtónálló-mester	9 (69,2%)	-	4 (30,7%)	-	-	-	-	-	13 (100%)
Főasztalnokmester	5 (50%)	-	4 (40%)	-	-	-	1 (10%)	-	10 (100%)
Főkamarásmester	17 (89,4%)	-	1 (5,2%)	-	1 (5,2%)	-	-	-	19 (100%)
Főlovázmester	7 (58,3%)	-	4 (33,3%)	-	1 (8,3%)	-	-	-	12 (100%)
Főpohárnokmester	4 (33,3%)	-	6 (50%)	-	2 (16,6%)	-	-	-	12 (100%)
Főudvarmester	11 (84,6%)	-	1 (7,6%)	-	-	-	1 (7,6%)	-	13 (100%)
A nemesi testőrség kapitánya	6 (75%)	-	1 (12,5%)	-	1 (12,5%)	-	-	-	8 (100%)
Összesen	59 (67,8%)		21 (24,1%)		5 (5,7%)		2 (2,2%)		87 (100%)
A Magyar Kamara elnöke	5 (35,7%)	-	4 (28,5%)	-	2 (14,2%)	-	3 (21,4%)	-	14 (100%)
Magyar udvari kancellár	10 (66,6%)	-	2 (13,3%)	-	1 (6,6%)	-	2 (13,3%)	-	15 (100%)
Személynök	-	-	3 (75%)	-	-	-	1 (25%)	-	4 (100%)
Összesen	15 (45,4%)		9 (27,2%)		3 (9%)		6 (18,1%)		33 (100%)
Esztergomi érsek	2 (40%)	-	3 (60%)	-	-	-	-	-	5 (100%)
Egyéb főpap (24 egyházi méltóság)	28 (48,2%)	3 (5,1%)	22 (37,9%)	1 (1,7%)	2 (3,4%)	-	2 (3,4%)	-	58 (100%)
Összesen	33 (52,3%)		26 (41,2%)		2 (3,1%)		2 (3,1%)		63 (100%)
Mindösszesen	162 (63%)		66 (25,6%)		15 (5,8%)		14 (5,4%)		257 (100%)

ezt – a forrásadottságok miatt – a többi főispánnal együtt kihagyjuk az elemzésből.²³ Ellenben bevontuk a vizsgálatba a zászlósúrok közé nem tartozó, de tisztségük alapján jelentős pozíciót betöltő személynököket, a magyar udvari kancellárokat és a Magyar Kamara elnökeit.²⁴

kitüntetésként adományozta az uralkodó a Pálffyoknak mint Pozsony vármegye örökös főispánjainak a „pozsonyi grófi és örökös fővárfőkapitányi” címet. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 19 – Király Személye Körüli Minisztérium, Királyi könyvek – 70. k. 886., 72. k. 301., 73. k. 261., 394. A pozsonyi gróf a reform után is megtarthatta helyét a főrendiházban (1885. évi VII. tc. 4. §).

²³ Fallenbüchl Zoltán 1994-ben közreadott Magyarország főispánjai 1526–1848. című munkája igen kedvezőtlen kritikát kapott Pálffy Gézától: *Pálffy Géza: Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése? Fons, 2 (1995) 99–111.*

²⁴ Az archontológiai adatok alapvető forrásaként *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. 1526–1848. Bp., 1988.* című munkáját használtuk,

Az 1608. évi koronázás utáni I. törvénycikk által az első rendként említett főpapok a bárókkal és mágnásokkal együtt az országgyűlés felsőtábláján foglaltak helyet. S bár a törvény csak azoknak a főpapoknak adott ülés- és szavazati jogot, akiknek „a saját püspöki joghatósága alatt, prépostjával együtt káptalana avagy székhelye van”, vagyis a római katolikus megyéspüspököknek és érsekeknek, az 1647. évi XCIX.

amit – szükség esetén – korrigáltunk a Péter Katalin vezette kutatócsoport 1500 és 1700 közötti bárói méltóságlistája alapján. (<http://archivum.piar.hu/arisztokrata/11meltosagok.htm>, a letöltés ideje: 2011. szept. 26.) Bár Fallenbüchl munkája a pontos dátumok tekintetében számos helyen különbözött az újabb kutatási eredményektől, nekünk azonban bőven elegendő az adott méltóságviselés kezdő és záró évének ismerete, s ebben csak minimális alkalommal tapasztaltunk eltérést.

törvénycikk kifejezett tiltása²⁵ ellenére a megválasztott, de még fel nem szentelt és a címzetes püspökök (*episcopi electi*, illetve *episcopi titulares*) egy része is megjelent a diétán. A prelátusok rangsorrendjéről szólva az 1687. évi X. törvénycikk azt írja ugyan, hogy „a tisztelendő egyházi rendek ülése maguk közt kölcsönösen s illőképpen” el van rendezve, a kérdés azonban csak 1723-ban jutott végleg nyugvópontra. Ekkor az uralkodó – lezárván a folyamatos vitákat – úgy döntött, hogy a felszentelés időpontja szerinti sorrendben a megyéspüspökök álljanak az első helyen, őket hasonló elv alapján a felszentelt, de megyével nem bíró püspökök kövessék, végül pedig kinevezésük sorrendjében a választott és címzetes püspökök következzenek.²⁶ Eszerint általánosan érvényes sorrend nem állítható fel a főpapok között sem, ami azonban nem jelenti azt, hogy az egyházi hierarchiában ne állhatott volna az egyik a másik felett, ezen túl az esztergomi érseknek megkülönböztetett, közjogi jellegű szerepe is volt.²⁷ A vizsgálat során számításba veendő prelátusok körének meghatározásakor az országgyűlési dekrétumok megerősítő záradékaiba foglalt méltóságsorokhoz fordultunk, amelyeket 1608-tól kezdve közül a Magyar Törvénytar. Ezeket összesítve 1848-ig 58 főpapi méltóságot tudtunk összeszámolni. Kisebb részüket kezdettől fogva jelen volt a méltóságsorokban, mások később kerültek fel rá (például 1790-től kezdve a görög rítusú katolikus püspökök, továbbá a Mária Terézia és I. Ferenc által alapított új egyházmegyék püspökei), míg voltak olyan főpapok is, akik csak ideiglenes szereplők voltak. Elemzés tárgyává²⁸ az érseki és megyéspüspöki méltóságok viselőit tesszük. A választott és címzetes püspökökkel nem foglalkozunk, ahogy az 1792. évi X. törvénycikkkel szavazati jogot nyert görögkeleti főpapokkal sem.

Az elemzéshez a releváns világi és egyházi személyeket beazonosítottuk, és a főnemesség társadalomtörténetének kutatásához használt, már meglévő relációs adatbázisbázis-rendszerünkbe²⁹ szerveztük.

A táblázatban összefoglalva azt láthatjuk, hogy a 4 kvartilisbe sorolt 380 nemzeti és indigena főnemesei ág „alapító őse” és annak egyenes fiági leszármazottai közül mennyien tartoztak a felsorolt világi és egyházi főméltóságokhoz, s ezen méltóságviselő személyek milyen arányban kerültek ki az egyes kvartilisekből.³⁰ A táblázat és a 2. diagram összeve-

tése alapján elmondhatjuk, hogy az 1848-as magyar főnemesség legrégebbi és egyben legkisebb csoportja tartotta kezében a méltóságok abszolút többségét: az élő főnemesei ágak 6,3%-ából került ki a méltóságviselők 63%-a. Az első kvartilisbe sorolt ágak olyannyira felülreprezentáltak a számarányukhoz viszonyítva, hogy hozzájuk képest a második negyed már egy átmeneti kategóriának tűnik (ebbe a főnemesei ágak 13,9%-a és a méltóságok 25,6%-a tartozik). Mindenesetre az első két kvartilis főnemesei még jó eséllyel elmondhatták magukról, hogy magyar viszonylatban régi főnemességük mellett közülük került ki az ország legfontosabb világi és egyházi főméltóságainak jelentős része is. A török kiűzése után felemelkedettek viszont már látványosan nem tudtak versenyre kelni velük: míg a vizsgált főnemesei ágak mintegy négyötöde (79,6%-a) ebben az újabb időszakban szerezte első bárói vagy grófi címét, addig a méltóságviselőknek csak bő tíz százaléka származott tőlük.³¹

A 257 méltóságviselő (150 személy) 42 nemzetségből származott, vagyis az 1848. év 305 magyar főnemesei nemzetségének mindössze 13,7%-a adott – egy vagy több – főméltóságot az országnak. Közülük legtöbben az Esterházy nevet viselték (33 méltóság/18 személy), utánuk az Erdődyek (32/17), a Pálffyak (28/13), a Nádasdyak (21/11), a Batthyányak (19/13), a Forgáchok (16/6), a Csákyak (14/8), a Zichyek (14/10) és a Draskovichok (13/6) következtek. Ez a kilenc nemzetség – valamennyi az első két kvartilisből – összesen 190 (73,9%) méltóságviselőt tudott felmutatni (102 személy, 68%). További két nemzetség 5–5, újabb kettő 4–4, hat nemzetség 3–3, nyolc nemzetség 2–2, végül tizenöt nemzetség 1–1 főméltósággal képviseltette magát. Külön megemlítendő, hogy a 127 indigena nemzetségből mindössze hárman (2,3%) szerepelnek – négy főpap személyében³² – a méltóságviselők között. Bár egyes nemzetségek messze kiemelkedtek a többiek közül, mások pedig csak szerényebb jelenléttel büszkélkedhettek, velük ellentétben azonban 1848-ban a magyar főnemesség döntő része semmilyen főméltóság-viselő vagy főpapi ősre nem hivatkozhatott. S ez még akkor is igaz, ha a honosítottakat kihagyjuk a számításból és csak a nemzeti főnemességhez tartozó 178 nemzetséget tekintjük (ekkor 21,9% a méltóságviselők aránya). Természetesen lehetne – sőt célszerű lenne – tovább tágítani a vizsgálatba bevont tisztségek körét, anynyi azonban a fentiek alapján is bizonyítottan látszik, hogy az 1848 (1867) előtt felemelkedett magyar főnemesség egésze vitathatóan sorolható a „történelmi arisztokrácia” címszó alá.

²⁵ „Megujtják az 1608. évi koronázás előtt hozott, a bécsi békekötés 6. pontjához alkotott czikkelyt, hogy azokat a püspököket, a kiknek egyházukban püspöki székhelyük vagy az országban püspöki birtokjogaik nincsenek, nem szabad a tanácskozásokhoz bocsátani.”

²⁶ *Eckhart Ferenc*: A praecedentia kérdése a magyar rendi országgyűlésen. In: Notter Antal emlékkönyv. (Szerk. Angyal Pál–Baranyay Jusztin–Móra Mihály.) Bp., 1941. 179.

²⁷ Például a diétákon egyfajta társelnöki szerepet töltött be. *Szijártó M. I.*: i. m. 108–110.

²⁸ A vizsgált egyházi méltóságok archontológiáját (és többnyire a főpapok rövid életrajzát is) a Magyar Katolikus Lexikon megfelelő szócikkei közlik: <http://lexikon.katolikus.hu>, a letöltés ideje: 2011. szept.

²⁹ *Ballabás D.*: i. m. 1218.

³⁰ Azokat a méltóságviselő személyeket tehát, akik bár vele azonos nemzetségből származtak, de nem voltak a címszerző ős leszármazottai, kénytelenek voltunk egységesen kihagyni a számításból, hiszen nem lehetett volna kvartilisbe sorolni őket.

³¹ A legrégebben felemelkedett nemzetségeknek természetesen jóval több idejük volt a méltóságviselésre, valamint az ehhez szükséges presztízs és kapcsolatrendszer kiépítésére, mint az újabbaknak. Jelen tanulmányunkban azonban nem az okokat vizsgáljuk, hanem pusztán a méltóságviselés tényét, illetve annak hiányát regisztráljuk.

³² Althann Mihály Frigyes és Mihály Károly (az 1589-ben honosított Althann Kristóf leszármazottai), Harrach János Ernő (1563, Harrach Lénárd), Schwarzenberg Ernő (1659, Schwarzenberg János Adolf).

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

Újabb források vizsgálata a 16. századi német ajkú polgári közösségek címerhasználatához (Nürnberg–Bécs–Pozsony)

A címert eredeti funkcióján túl elsősorban sajátos közösségi jelképként értelmezhetjük.¹ Ebből következően vizsgálatuk evidens módon nemcsak a szűken értelmezett heraldika, hanem a társadalomtörténet számára is kiemelt jelentőségű. A közösség felé képviselt reprezentációnak ezen erős szimbolikus jelentéstartalmat hordozó eleme a késő középkorban és a kora újkorban a polgárság körében is egyre nagyobb hangsúllyal jelent meg.

A városiasodó közösségek autonómiatörekvése a 12–14. században maga után vonta a polgári címerhasználat kialakulását.² A városok pozícióerősödésével, valamint a városi jognak európai és magyarországi fejlődésével bevett gyakorlattá vált, hogy címert kaptak a városok is. A polgári közösség kollektív címerhasználat mellett egyre inkább elterjedt az egyes polgárok, illetve polgári családok címerhasználat. A polgári címerhasználat a pecsétek szélesebb körben történő alkalmazására vezethető vissza. A ténylegesen címerként (azaz még címeres pecséteként) értelmezhető ábrázolások a 12. századtól terjedtek el. A következő században már nem voltak rendi korlátai a pecsétek és ezzel együtt a címerszerű ábrázolások használatának, azaz a nem nemesi származásúak is használhatták ezeket a hitelesítő eszközöket.³ A polgári címerhasználat korai időszakában az volt a legjellemzőbb gyakorlat, hogy tulajdonjegyét foglaltak címerpajzsba.⁴ Gondolhatunk itt a kereskedők áruvédjegyére, illetve a kézművesek mesterjegyei is hasonló funkcióváltozáson mentek keresztül. Mindezek mellett a házjegyek is a kialakuló családi címerhasználat analógiájaként értelmezhetők.⁵ Bár a házje-

gyeknek a kora újkori németajkú polgári közösségek életében betöltött szerepe kiváló elemzési lehetőségeket kínál a kutatás számára, az általam eddig elemzett források sajnos nem tartalmaznak erre vonatkozó információkat.⁶

Mindazonáltal érdemes vizsgálnunk a kora újkori polgári címerhasználat különböző megnyilvánulási formáit a rendelkezésre álló képi és írott forrásanyag alapján. A megnövekedett mennyiségű és jellegüket, kibocsátási céljukat tekintve egyre inkább differenciálódó kora újkori polgári források számos lehetőséget kínálnak erre. Ezekbe az elemzési lehetőségekbe szeretnék a továbbiakban betekintést nyújtani.

Az elemzés alapját azok a kora újkori polgári forráscsoportok alkotják, amelyek eddigi kutatásaim során látókörmbe kerültek. A címben említett három város közül Nürnberg esetében nyílik mód arra, hogy képi ábrázolásokat vessünk össze írott forrásokkal, nevezetesen nemzetségeknyvek információival. A pozsonyi és a bécsi levéltári anyagban elsősorban végrendeleteket lehet felhasználni a polgári címerhasználat vizsgálatához. A címer és a társadalom viszonya tudományelméleti síkon a heraldika és a társadalomtörténet kapcsolataként képezhető le. Jelen tanulmány ezt a heraldika és a várostörténet kapcsolatára szűkíti. Az ezen megközelítés alapján elemzett dokumentumok kiválasztása tehát szubjektív, a vizsgált források mind idő-, mind térbeli eloszlásukat tekintve adalékinformációkkal szolgálnak a korabeli polgárság címer- és pecséthasználatához.⁷

A tanulmány első részében olyan információk elemzésére kerül sor, amelyek a nürnbergi polgárság címerhasználatába nyújtanak betekintést. A Staatsarchiv Nürnberg, Altbestände, Reichsstadt Nürnberg, Handschriften (Rep. 52a) állaga több olyan nemzetségeknyvet is tartalmaz, amelyekben nagyszámú címerábrázolás található. A 16. század első feléből

¹ A tanulmány alapját képező levéltári kutatásokat egy 2003-as szlovákiai Eötvös József ösztöndíj, egy 2007-es DAAD-ösztöndíj, valamint egy 2008-as Bécsi Collegium Hungaricum (CH/2) ösztöndíj tette lehetővé. A szakirodalmi háttér összegyűjtésében egy 2011-es CH/2 ösztöndíj volt segítségemre.

² *Bascapé, Giacomo C.–Piazzo, Marcello del: Insegne e simboli. Araldica pubblica e privata medievale e moderna.* Róma, 1983. 239.

³ *Ulmenstein, Christian Freiherr von: Über Ursprung und Entstehung des Wappenwesens.* Weimar, 1935. 72.

⁴ *Csorba Csaba: A címer mint önkormányzati (közösségi) jelkép. Honismeret, 27 (1999) 3. sz. 89.*

⁵ *Stutz, Kathrin: Die Hausmarke. Zur Genese eines Rechtsbegriffs. In: Häuser–Namen–Identitäten.* (Hrsg. Czaja, Karin–Signori, Gabriela.) Konstanz, 2009. 31–41. hiv. hely: 31. *Ulmenstein, C.: i. m. 72.*

⁶ A házjegyek vizsgálatához ld. újabban Häuser–Namen–Identitäten. (Hrsg. Czaja, Karin–Signori, Gabriela.) Konstanz, 2009.

⁷ A fentiekből következően a tanulmány nem törekszik – terjedelmét tekintve nem is törekedhet – a kora újkori polgári címerhasználat teljes bemutatására. A tanulmány alapját a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság valamint a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár együttműködésében rendezett *Címer és társadalom a közép- és kora újkorban* c. nemzetközi konferencián (Budapesti Történelmi Múzeum, 2011. január 19.) elhangzott előadás képezi.

elsőként az 1533–1536 között összeállított ún. Haller-könyvet említhetjük. Ez valójában egy, a tekintélyes nürnbergi Haller család birtokában lévő genealógiai feljegyzések alapján összeállított *Geschlechterbuch*, azaz nemzetségekönyv.⁸ A könyv elején egy szépen kidolgozott Porticusban a Haller család akkori fejét, Konrad Hallert ábrázoló portré látható. A képmás alatt a családfő őseinek egyesített címereit (*Ahnenwappen*) ábrázolták. A korszakban már széles körben elterjedt polgári címerhasználatra utal, hogy a négy pajzson 16 címer szerepel. A Haller-portré fölött pedig a Haller-nemzetség, illetve két további tekintélyes nürnbergi család címere látható.⁹ A Haller család címere – szerencsés módon – megtalálható a Szent Sebaldus templom üvegablakain is. Az alábbi ábrán a templom számára jelentős alapítványt tevő családról elnevezett Haller-ablak egy részletét láthatjuk.¹⁰

1. kép. A Haller nemzetség címere a nürnbergi Szent Sebaldus templom Haller-ablakán¹¹

A Haller-könyvben megjelenő ábrázolással összevetve jelentős különbség fedezhető fel, ugyanis a növekvő meztelen nőalak a könyvben ábrázolt címeren nem szerepel. A nemzetségkönyvben a Halleré mellett látható két másik címer közül az egyik azé a Schlewitzer családe, amelynek képviselői magyar

kereskedőkkel is kapcsolatban voltak.¹² A címer két harántosztással és egy hasítással létrehozott három mezőjében egy-egy lilium látható.¹³ A Haller-könyvben minden bemutatott családnak egy-egy nagyobb egységet szántak, amelyek elején (legtöbbször) női címereket közölnek, majd utána következnek kronológiai sorrendben a családtagok házasságai, illetve a gyermekek felsorolása. A genealógiai információk mellett sok esetben megjelenik azon családok címere, amelyekkel a házasság útján kapcsolatba lépett a bemutatott nemzetség. Hasonlóképpen közlik néhány esetben a címerváltozásokat is, ily módon képileg is megjelenítve az egyes családok között létesült társadalmi köteléket. Magának a Haller-nemzetségnek esetleges címerváltozatai azonban nem fordulnak elő, így a *Geschlechterbuch* nem ad magyarázatot a két címerábrázolás közötti eltérésre.

A Nürnbérgi Állami Levéltár kéziratgyűjteménye a Haller-könyvön kívül még számos nemzetség-leírást tartalmaz, többek között „Verzeichnis etlicher erbare Geschlecht”¹⁴, vagy „Verzeichnis etlicher alter Geschlecht”¹⁵ összefoglaló megnevezésekkel. Ezen forrásokban gyakran szerepelnek címerábrázolások, azonban ezek inkább csak sematikus, elnagyolt rajzok. Ezek a leírások túlnyomórészt a vagyon és a lebonnyoltított kereskedelmi fogalom tekintetében egyre inkább a patriciátus mellé, vagy sok esetben vagyoni tekintetben inkább a patriciátus fölé emelkedő nürnbérgi második rend tekintélyes családjairól közölnek genealógiai információkat.¹⁶ A nagy volumenű forgalmat lebonyolító és a korszakban egyre nagyobb vagyont felhalmozó kereskedőcsaládok tartoztak a második rendbe.

Az ún. „régii nemzetségek”¹⁷ magasabb társadalmi rangjának egyfajta szimbolikus megnyilvánulásaként is értelmezhetjük, hogy az ide sorolt családok nemzetségkönyvét – ellentétben a második rendével – jól kidolgozott címerábrázolások díszítik. A vizsgált gyűjtemény 213-as számú iratcsomója tartalmazza ezeknek a nemzetségeknek a bemutatását rövid történeti leírással, valamint azon családtagok felsorolásával, akik

⁸ Nürnbérgi *Geschlechterbuch*, sog. Hallerbuch, angelegt durch Konrad Haller den Älteren 1533–1536. Mit Wappen von Nikolaus Stör, Hieronymus Beheim, Hans Plattner, Georg Pencz und Armas Kyrspach; Porträts etc. (von Hieronymus Spalter). (http://www.gda.bayern.de/findmittel/pdf/stanu_52a_001_2008.pdf. Letöltés ideje: 2012. aug. 29.) Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 211.

⁹ Egy 2007-es DAAD kutatói ösztöndíj keretében volt alkalmam tanulmányozni a nemzetségkönyvet, azonban sajnos csak mikrofilmen, amelyről nem lehetett jó minőségű másolatot készíteni. Staatsarchiv Nürnberg: Mikrofilmszám S 3398.

¹⁰ A Hallerekhez legújabbban *Fleischmann, Peter*: Rat und Patriziat in Nürnberg. Die Herrschaft der Ratsgeschlechter in der Reichstadt Nürnberg vom 13. bis zum 18. Jahrhundert. Neustadt an der Aisch, 2008. (Nürnbérgi Forschungen 31.) 2. k. 498–544. Magyar vonatkozású kutatásokhoz *Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségkönyve – egy különleges forrás társadalomtörténeti háttere. *Századok*, 142 (2008) 897–942.

¹¹ Kép forrása: *Peter, Bernhard–Ramsauer, Gernot–Hoffmann, Alex*: Galerie. Photos schöner alter Wappen. Nr. 1393 Nürnberg (Mittelfranken). <http://www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/Galerien2/galerie1393.htm>. Letöltés ideje: 2011. máj. 20.

¹² A Schlewitzerek és a későbbiekben tárgyalt Prünsterek magyarországi kapcsolataihoz bővebben *Tóza-Rigó Attila*: A pozsonyi gazdasági elit nürnbérgi kapcsolatai a 16. században. *Urbs Magyar Várostitörténeti Évkönyv*, 3 (2008) 369–386. hiv. hely: 379–380.

¹³ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 211. fol. 1v.

¹⁴ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 23. fol. 790r. Mikrofilmszám: S 3396.

¹⁵ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 23. fol. 1019r.

¹⁶ Michel Diefenbacher mutatott rá arra, hogy éppen a második rend képviselői voltak azok, akik megalapozták Nürnberg gazdasági növekedését a 16. század második felében. Továbbá elsősorban ennek a rétegnek volt köszönhető, hogy a hagyományosan kialakított nürnbérgi kereskedelmi hálózatot jelentős mértékben kiterjesztették és bővítették keleti irányban. A második rend reprezentációs törekvései nagyon erősen a patriciátus reprezentációs normáit követték, ez a normakövetés megnyilvánult a családok címerhasználatában is. *Diefenbacher, Michael*: Handel im Wandel: Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550–1630). In: Stadt und Handel. (Szerk. Kirchgässner, Bernhard) Sigmaringen, 1995. (Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 22. k.) 63–81. hiv. hely: 79–80.

¹⁷ A polgárok besorolásánál a tanácsban részt vevő tekintélyes nemzetségeket három alcsoportra osztották, aszerint, hogy az illető család milyen régen tartozik az adott rendhez. Ennek alapján különítették el a tanácsstagokat adó nemzetségek között „alte”, „neue” és „erst zugelassene” nemzetségeket.

bekerültek a tanácsba.¹⁸ Minden szakasz első oldalát egy patríciust előkelő öltözetben ábrázoló emberi alak díszíti, az emberi alak lábához támasztva pedig az illető család címerpajzsa látható. A későbbiekben utalást tesznek egy rézmetszet-sorozatra „Geschlecht Buch deß heiligen Reichs Stat Nürnberg” címmel, ahonnan a címerábrázolások származnak.¹⁹

Bár itt csak a hivatkozás olvasható, maguk az ábrázolások érdekes módon a Nürnbergi Városi Levéltárban található. Utóbbi levéltár E1 jelzetű állománya szintén igen értékes genealógiai gyűjteményt tartalmaz. Ezek elemzése során volt alkalmam tanulmányozni a Nürnbergi Állami Levéltár anyagában említett metszetek színezett változatát. A továbbiakban ezek közül az ábrázolások közül kerül bemutatásra a Prünsterer család címere.²⁰ A genealógiai gyűjteményben szereplő családok és címerek közül azért esett erre a nemzetségre a választás, mert a Hallerekhez hasonlóan itt is abban a szerencsés – még ha nem is kivételes – helyzetben vagyunk, hogy a család címerének ábrázolása levéltári anyagban, valamint épületen is fennmaradt.

2. kép A Prünsterer család címere a Stadtarchiv Nürnberg E1/1331 jelzetű nemzetségekönyvben²¹

3. kép. A Prünsterer család címere, részlet

Amint az a fenti ábrákon látható, a család címere egy vörössel és feketével hasított tárcsapajzs sarkos pólyával, vagy – Nagy Iván elnevezése szerint – háromfogú gerendával. A címer érdekessége a heraldikai szabályoktól eltérő térbeli ábrázolás. A pajzsra látható még egy csőrűsík, illetve a polgári címerekre jellemző tekercs, valamint egy karpáncélos kar, mely egy vörös/sárga égő fáklyát tart egyenesen. A pajzs mindkét mezeje damaszkolt. A Siebmacher-féle címeres könyv két kötetében is szerepel a család címere.²²

4. kép. A Prünstererek címere Siebmacher címeres könyvében²³

A nemesi származású Prünstererek („geadelt unnd [...] zu einem geschlecht der Statt Nürnberg erhaben werden”) lovagi ágáról már a 12. század végéről is van tudomásunk.²⁴ Két águk a Schwabach környéki Prünstból, illetve Kammersteinből származott. Nürnbergbe a 14. század első éveiben költöztek be, s először 1358-ból értesülünk arról, hogy egy Prünsterer polgárjogot kapott. Az írott források alapján nem tisztázott, hogy a 16. században Magyarország felé is kereskedő család melyik ágra vezethető vissza. A család a Szent Egyed templom környékén telepedett le.²⁵ Az általuk végzett kiterjedt kegyes tevékenység nyilván emelte a nemzetség tekintélyét, hiszen a családi reprezentáció eme formájának egyik nem titkolt célja volt a család emlékének fenntartása, egy nemzetségekönyvben szereplő kifejezéssel: „da ire gedachtnus noch zu sehen”.²⁶ A család emlékének a közösség kollektív memóriájában történő megőrzéséhez járultak hozzá a templomokban

¹⁸ Nürnbergisches Geschlechter- und Wappenbuch des Christoph Derrer, angelegt 1620. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 213. fol. 1r. Mikrofilmszám: S 3405–3406.

¹⁹ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 228. fol. 1r. Mikrofilmszám: S 1178.

²⁰ Egy 1552-ben összeállított nemzetségekönyv félreértésre adhat okot a család 16. századi státuszát illetően. A Prünstererek ugyanis az alábbi fejezetcím alatt szerepelnek: „alten erbarn geschlecht [...] des innern Raths”, ezek szerint tehát a belső tanács körét alkotó patríciusok közé emelkedtek volna. A könyv címében azonban csak az „alten Erbarbarn geschlecht” kifejezés szerepel. A patrícius kaszt zártága, illetve az a tény, hogy az említett fejezetben a Prünsterer név mellett csak nem patrícius származású családok fordulnak elő, arra enged következtetni, hogy a könyv címének kell hinnünk, s a fejezetcím valószínűleg csak elírás, s a kérdéses család megmaradt a külső tanácsot alkotó régi nemzetségek körében. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 217. fol. 1, fol. 83. Mikrofilmszám S 3406. Mindezt megerősíti egy 1610-es nemzetségekönyv. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 228 fol. 75r. Mikrofilmszám S 1178.

²¹ Stadtarchiv Nürnberg (StadtAN) E1/1331 Nr. 1. fol. 195.

²² Jäger-Gunstenau, Hanns: General-Index zu den Siebmacher'schen Wappenbüchern 1605–1967. Graz, 1984. 92., 27–28.

²³ Forrás: http://wapedia.mobi/de/Datei:Pr%C3%BCnsterer_Siebmacher_158_-_1703_-_Patrizier_N%C3%BCrberg.jpg. Letöltés ideje: 2011. aug. 1.

²⁴ Az egyik nemzetségekönyv megemlíti, hogy a család a nürnbergi polgárokkal közösen támogatta IV. Henrik császárt svábföldi hadjáratában. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 213. fol. 279r. Mikrofilmszám S 3406.

²⁵ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 30. fol. 1221v. Mikrofilmszám S 3397. A 15. században jelentős státuszbeli emelkedésnek vagyunk tanúi, amelyet több előnyös házasság útján érnek el. A század első felében a patrícius Stromerekkel kerülnek ily módon kapcsolatban, majd az 1450-es években a Haller-könyvben található adat szerint az egyik Imhof Prünsterer lányt vett feleségül. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 211. fol. 97r, 340v. Mikrofilmszám S 3405. A jogi doktorátust megszerzett Ulrich Prünstererrel a prünsti ág az 1500-as évek elején kihal. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 213. fol. 279r. Mikrofilmszám S 3406.

²⁶ A család számos alapítványt tett a város és a bambergi püspökség templomai és kolostorai számára. Többek között a Szent Sebaldu

elhelyezett halotti pajzsok, másképp „*Totenschildek*.” A halotti pajzsok esetében a nemzetségekönnyvből vett fenti idézet mintegy manifesztálódik, hiszen ezek a templomokban elhelyezett pajzsok valóban láthatóvá tették a közösség számára az illető nemzetség vagy család emlékezetét. Számos ilyen halotti pajzs látható ma is, többek között a nürnbergi Szent Egyed templomban. A Prünstererek halotti pajzsa érdekes módon viszont nem itt, hanem Prünst kisvárosának templomában volt látható, napjainkban a nürnbergi Germanisches Nationalmuseumban tekinthető meg. Ezen a *totenschilden* ugyanaz a pajzs szerepel, amit a nürnbergi nemzetségekönnyvben is közölnek. A Nürnbergbe betelepülő család tehát a prünsti ág címerét vette át. Ezt támasztja alá az egyik nemzetségekönnyv megjegyzése is, mely szerint a kammersteini ág címere egy harántpólyával ellátott pajzs volt.²⁷ Ily módon tehát a címerek elemzésével, ha kis mértékben is, de hozzájárulhatunk az illető család genealógiai viszonyainak tisztázásához.²⁸

A továbbiakban merőben más jellegű forráscsoportok címertörténeti szempontú elemzésére kerül sor. A kérdéses forráscsoport a kora újkori polgári végrendeletek, amik mind kvalitatív, mind kvantitatív mutatóikat tekintve nagymértékben különböznek az eddig említett nemzetségekönnyvektől. A tanulmány második része azt vizsgálja, hogy a 16. századi pozsonyi és bécsi végrendeletek információs bázisa milyen lehetőségeket kínál a polgári címerhasználat, illetve azzal szoros összefüggésben a pecséthasználat elemzéséhez. A vizsgálat alapját 1529–1557 között született 389 pozsonyi, valamint 1577 és 1584 között lejegyzett közel harminc bécsi testamentum képezi.²⁹

A végrendeletek esetében a címerek vagy címerrel ellátott tárgyak említésének két típusát különíthetjük el. Egyrészt a késő középkortól a városi lakosság felső, majd fokozatosan a középső rétegénél egyre szélesebb körben elterjedt a pecséthasználat a végrendeletek hitelesítése céljából. A hitelesítő funkciót ellátó címeres pecsétek mellett egyéb címerrel ellátott tárgyak is megjelentek a végrendeletekben, mint olyan ingóságok, amelyekről az örökgyó rendelkezett.

Azok az egyébként nagyszámú esetek, amelyekben a gyakran címerrel ellátott pecsétek a testamentumot hitelesítő funkciójukban jelennek meg, csak szűk elemzési lehetőséget kínálnak számunkra, mivel magukra a pecsétekre, vagy az azokon szereplő címerábrázolásokra nem térnek ki

a dokumentumok. Mind a bécsi, mind a pozsonyi végrendeletekben az esetek többségében a befejező szakaszban megnevezik az esküdteket, megadják a végrendelet keltének és lejegyzésének időpontját, esetleg az azt végző hivatalnok nevét. Az érvényesség végett gyakran megjegyzik, hogy a jelenlevők kézjegyükkel és/vagy pecsétjükkel hitelesítették az okiratot, vagy pontosabb megfogalmazásban, megerősítették annak hitelességét. Érdekeséggé válhat, hogy míg Pozsonyban inkább a *pedtschafft*, vagy *petschier* kifejezéseket használták, addig a bécsi testamentumokban az *Insigl* kifejezés szerepel gyakrabban. Utóbbi forráscsoportban néhány utolsó rendelkezésen látszik a pecsétek helye is, egyiknek az ábrája sem kivehető.

A címerrel díszített tárgyakról tett rendelkezések több információt tartalmaznak. Az ilyen díszítéseknek evidens módon nem csak értéknövelő szerepük volt, hanem fontos reprezentatív funkcióval is bírtak. Ebből a szempontból a tárgyak két alcsoportját különböztethetjük meg. A háztartás mindennapi funkcióit ellátó – emellett ugyancsak erős reprezentatív szerepet betöltő – és címerrel díszített konyhai eszközök (kanalak, poharak, kupák stb.) nyilvánvalóan arra voltak hivatottak, hogy a lakás belső terében reprezentálják az adott család társadalmi státuszát. Ezzel szemben a személyes tárgyak körébe tartozó ékszerek természetesen másfajta reprezentációra voltak alkalmasak.

A pozsonyi anyagban a gyűrű a második leggyakrabban említett ékszertípus (152 tétel). A hatalom és a gazdagság eme szimbóluma elsősorban a korabeli tekintélyes férfiak viseletéhez tartozott. A nemek szerinti megoszlást követve elmondható, hogy a vagyonos férfiak inkább fiaikra, míg a tehetősebb asszonyok szinte kizárólag lányaikra örökölték ezeket a darabokat. Az ékszerek alakja nagyban összefüggött azok funkciójával. A legjellegzetesebb gyűrűtípus a pecsétgyűrű volt (13 említés). Három esetben fordult elő, hogy egy személy két ilyen darabról rendelkezett. Mindhárom a vagyonos felső réteghez tartoztak. A 16. században ezek a darabok a férfiviselet fontos elemei voltak. Különleges funkciójukból eredően nemcsak kedvelt ékszereként vagy státuszszimbólumként szolgáltak, hanem egyben praktikus feladatot is elláttak, amelynek jelentős szerepe volt a korabeli jogi életben.³⁰ A késő középkorra már a legtöbb polgár vagy család rendelkezett pecséttel. Ennek fényében viszont meglepő, hogy a végrendeletek csak ilyen kis csoportja említi ezt az ékszertípust. Ez valószínűleg arra a szokásra vezethető vissza, hogy a halottal együtt pecsétjét is eltemették, nehogy azt más fel tudja használni.³¹ Az pecsétgyűrűk örökösői között Pozsonyban csak férfiakat találunk. A legtöbb esetben az örökgyó fia, annak hiányában fivére, ritkábban férfi barátja örökölt ilyen darabokat. Amint azt láthattuk, a pecsétgyűrűk nemcsak mint a végrendeletek tárgyai jelentek meg,

templomot és az ispotályt említi a források. Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 213. fol 279r. Mikrofilmszám S 3406.

²⁷ Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 52a. Nr. 30. fol. 1222r.

²⁸ A család rangjáról csak egy tisztség szolgálati adalékinformációval: Steffan öccse, Hieronimus Prünsterer 1566-ban Ferdinand *pfennigmaistere* lett. StadtAN E1/1331 Nr. 1. A család tagjai folyamatosan részt vettek a nürnbergi nagytanácsban, s nevük mellett általában a kereskedő kitétel szerepelt. A család több tagjánál is bekövetkező csőd, illetve az a tény, hogy a század vége felé megalakított kereskedőtársulás, a *Handelsvorstand* tagjai között nem szerepel Prünsterer, azt sejteti, hogy a család tagjai egyre nehezebben tudtak helytállni a kereskedelemben.

²⁹ A pozsonyi forráscsoport: Archiv mesta Bratislavy (Pozsony), Magistrát mesta Bratislavy (AMB MmB) Protocollum Testamentorum (PT) II. 4 n 2. A bécsi testamentumok feltalálási helye: Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA) Alte Zivil Justiz (AZJ). Testamente 1548–1783. 1.2.3.1 A1.

³⁰ *Petschacher, Rebekka–Wanzenböck, Gudrun*: Bürgerliche Alltagskultur im Spiegel Wiener Testamente (1593–1630). Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie Wien, 1993. 114.

³¹ *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp., 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32. MTA Történettudományi Intézete.) 139.

hanem egyben a testamentumok gyakorlati megvalósulásának is fontos részei is voltak.

A gyűrű értékét leginkább az emelte, ha drágakövet foglaltak bele. Pozsonyban többször említenek gemmákat.³² Az ilyen díszítési eljárás során különböző figurális ábrákat hoztak létre a gyűrű vagy a kő felületén. A gemmáknak két nagy csoportját különböztetjük meg: a kámeák (*Gamahe/Gamaha*) esetében a figura kiemelkedik a drágakő síkjából, tehát egy domború ábrázolási módról van szó, míg az intagliók készítésekor az ábrát belevésik az anyagba. A tárgyalt testamentumokban hét esetben fordult elő ilyen díszítési mód. Ezek közül kettőnél kámeáról beszélhetünk. A fennmaradó öt esetben nagy valószínűséggel intagliót említenek (a „versetzt darein” vagy a „darein geschnitten” kifejezéssel jelölik).³³ A pozsonyi politikai elit egyik kiemelkedő tagja, Blasi Beham 1548-as végrendeletében külön kiemeli, hogy pecsétgyűrűjébe egy olyan követ foglaltatott bele, amelybe saját címerét vésette.³⁴ A címerről sajnos nem szerepel leírás.³⁵

A vizsgált bécsi végrendeletek végén minden esetben szerepel a pecséttel történő megerősítés. Arányában a testálók nagyobb gyakorisággal rendelkeznek címeres tárgyakkal. Négy ilyen testamentum említhető az elemzett huszonnyolcból. Kiemelhető Augustin Grapler vászonkereskedő végrendelete, amelyben egyik fiára hagyja arany pecsétgyűrűjét, s meghagyja feleségének, hogy ennek fejében másik fiának is készítsenek egy hasonló darabot. Azt is kiköti Grapler, hogy amennyiben a fiúk nagykorúságuk előtt meghalának, úgy felesége vegyen magához minden ingóságot, a rokonoknak fizessen ki 300 forintot, de a gyűrű(ke)t ne adja ki nekik.³⁶ Nyilvánvaló tehát, hogy a pecsétgyűrűt személyhez, illetve a szűk családhoz kötötte a korabeli polgári gondolkodás. A vizsgált végrendeletekben egy-egy esetben említenek még pecsétgyűrűt, illetve pecsétet. Sebastian Weiler felesége pedig 1582-es utolsó rendelkezésében előző férjétől, Leopold Vorstertől származó személyes ingóságok között egy olyan ezüst poharat hagy első férjétől származó fiára, amelyen érdekes módon az asszony sógorának a címere látható.³⁷

A gyűrűk mellett említhetők még a címerrel díszített ivóedények. A pozsonyi végrendeletekben a *pohár* és annak változatai (*Becher, Pecher, scýphus, Pecherlein, Pecherle, pocula, Schinpecher, Makölel, Magöl pecher*) képezik a leggyakrabban előforduló csoportot. Ezek közül a legkisebb számban előforduló változat a *Makölel, Magöl pecher*, vagy *Makel pecher*

kifejezésekkel jelölt típus (hét előfordulás). A *Makel* előtagból arra következtethetünk, hogy ezekben az esetekben valószínűleg az úrmértéket hitelesítő gravírozott jeggyel, vagy bélyeggel ellátott poharakról van szó. A Grimmnél szereplő magyarázat szerint a *Makel* kifejezés a latin *nota* (jegy, bélyeg) szóra vezethető vissza.³⁸ Felmerülhet még, hogy az említett előtag a tulajdonos címerével, vagy a család jelvényével ellátott pohárra utal. Ezek hangsúlyozására általában a „mit eigenem zaichen”, vagy „mit mainem zaichen” kifejezések szolgáltak.

A vagyoni és a politikai elit tagja Paul Klingenschmid felesége, Catharina asszony lányaira hagyott végrendeletében egy-egy ezüstpoharat. Az egyikben két szarv („darin zwei hörner”), míg a másikban egy patkó („darin ein huf eysen”) alak volt belegravírozva. A két díszítőelem valószínűleg gravírozott címer részei lehetett, erre utal, hogy mindkét alak kedvelt eleme volt a korabeli polgári címereknek.³⁹ A kiemelkedő vagyonú kereskedő-értelmiségi, Sebastian Eisenreich összesen hét aranyozott kupát említ testamentumában, ezek között találunk olyat, amelyet egy kék pajzsos emberi alak díszített („ein silbrin ubergoldt khopf mit ai[ne]m mandl das ein plauben shilt hat”).⁴⁰ Elképzelhető, hogy a kék színű pajzs a család, vagy maga Eisenreich jelvénye volt, mivel egy másik kupáján is előfordul díszítő elemként („ein silbrin verguldt khopf im lid inwendig ain plaube shiltin mit D. P.”).⁴¹ Látható tehát, hogy a címereknek a mindennapi tárgyakon történő egyre gyakoribb megjelenése a reprezentáció egy merőben más formáját tette lehetővé, mint a nürnbergi példánál tapasztalt üvegablakok. Bár a pozsonyi és a bécsi anyagban megjelenő tárgycsoport(ok) jóval szűkebb körben szolgálták elégtették ki ezt az igényt, mégis bizonyos tekintetben a polgári

³⁸ Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. 6. k. Leipzig, 1885. 1488.

³⁹ AMB MmB PT II. 4 n 2 fol. 218v.

⁴⁰ AMB MmB PT II. 4 n 2 fol. 212r.

⁴¹ AMB MmB PT II. 4 n 2 fol. 211v–212r. Sajnos a D. P. betűk jelentését nem sikerült közelebbről azonosítani. Holl szerint az ehhez hasonló jelzések családjegyek voltak, amelyek a kereskedőknél, vagyosabb polgároknál címert pótló funkciót láttak el. *Holl Imre*: Középkori városi élet – Hiteles borkímérő edények. *Archeológiai Értesítő*, 119 (1992) 43–55. hiv. hely: 43. Ugyancsak emberi alak volt látható a vagyonos gazdapolgár, Margaretha Rurnshopfin kupáján, és a kiemelkedő vagyonról rendelkező seborvos, Leopold Seidenschwanz hasonló ivóedényén. Az előbbin egy alabárdot („silber ubergoldt mit lid, drauf ein Mandl mit einer faust hamer”), az utóbbin pedig egy kardot tartott a figura („köpfl innen und aufwendig verguldt darauf steet ein mandl mit einem schwerdt”). AMB MmB PT II. 4 n 2 fol. 203r. AMB MmB PT II. fol. 317r. Elképzelhető, hogy ezek a darabok az ún. *Willkommpokale* típusok funkcióját töltötték be. Ezeket másként *Figurenpokalék*knak is nevezték, amely arra utalt, hogy a kupa vagy a tulajdonos családjának címerfiguráját formázta, vagy a család címere, jelképe volt az anyagába gravírozva. A *Willkommpokale* kifejezés pedig onnan ered, hogy a házba lépő vendégnek ezekből a kupákból kellett innia a család tiszteletére. *Petschacher, R.–Wanzenböck, G.*: i. m. 102. A kardot tartó figura olvasható *draufkifejezés*ből, valószínűsíthető, hogy az említett figurákat nem a kupa oldalába vésték bele, hanem azok minden bizonnyal a serleg fedelén voltak kialakítva, máskülönben az *inwendig*, vagy *auswendig* kifejezést használták volna, ahogy arra az Eisenreichnél említett darabnál már láttunk példát, vagy még az *auf dem lid* kifejezés merült föl azokban az esetekben, amikor a díszítő elem a szegélyen helyezkedett el.

³² A reneszánsz idején jöttek divatba az antik gemmákkal díszített gyűrűk. A 15–16. század fordulóján már arra is volt példa, hogy ezek az ékszerek a pecsétgyűrűket helyettesítették. Sopronban már a 15. század utolsó évtizedeiben is használtak gemmákkal ellátott gyűrűket végrendeletek hitelesítésére is. *Tompos Ernő*: Soproniak középkori pecsétjei. *Soproni Szemle*, 27 (1973) 290., ill. 305.

³³ A kora újkorban ismerünk soproni polgárok körében olyan példát, amikor meglévő címerpecsétjük helyett gemmával díszített gyűrűjüket használták hitelesítés végett. *Tompos E*: i. m. 290.

³⁴ Mind az öt intagliós gyűrű Beham testamentumában szerepel.

³⁵ A korabeli gyűrűk díszítési módjaihoz bővebben *Tözsa-Rigó Attila*: „Perl und stain”. Értéknövelő díszítések a kora újkori pozsonyi polgárság ékszeriben. *Gesta, Miskolci Történelmi Folyóirat*, 7 (2007) 5–13.

³⁶ WStLA AZJ Testamente 1548–1783. 1.2.3.1 A1 Nr. 732. 1r.

³⁷ WStLA AZJ Testamente 1548–1783. 1.2.3.1 A1 Nr. 1172. 2r

öntudat kifinomultabb kifejeződési formájának tekinthetjük ezeket a reprezentációs megnyilvánulásokat.

Az itt ismertett adatékinformációkból is kiderült, hogy a társadalomtörténet és a címertan érintkezési területéről merített adatok mindkét diszciplína eredményeihez

hozzájárulnak, illetve arra is rávilágítanak, hogy a késő középkori és a kora újkori németajkú polgárság írott és képi forrásai között számos olyan információ feltárható még, amely az említett érintkezési területet gazdagíthatják.

A Vajay Szabolcs könyvtár

Az 1944 után Argentínában, Franciaországban és Svájcban élő történész, genealógus és heraldikus, Vajay Szabolcs (1921-2010) szakmai hagyatéka a Károlyi József Alapítványhoz került megőrzésre.

A fehérvárcsurgói Károlyi-kastélyban elhelyezett hagyatéknak két részből áll: a mintegy 6000 kötetes könyvgyűjteményből – melynek a díszkönyvtár-terem ad otthont –, valamint Vajay Szabolcs teljes személyes hagyatékából (levelezés, anyaggyűjtés, fogalmazványok).

A könyvtár történelmi, genealógiai és heraldikai tárgyú műveket tartalmaz, főként magyar, angol, német és francia, kisebb számban olasz, spanyol és más nyelveken. A történelmi anyag hangsúlyos részterületei:

- magyar történelem (különösen a kezdetektől 1686-ig; valamint 1848/49)
- magyar helytörténet
- Erdély története
- magyar történelmi személyek életrajzai, emlékiratai, naplói
- a korona és koronázás kérdése (magyar és európai)

A magyar viszonylatban egyedülálló genealógiai és heraldikai gyűjtemény legjelentősebb területei:

- magyar genealógia (családok és vármegyék szerint)
- az európai országok genealógiája, különös tekintettel a francia nemességre
- európai heraldika
- magyar és európai periodikák és konferencia-kiadványok

A könyvek többségét még Vajay Szabolcs életében elegáns kötéssel és *ex libris*-szel látták el. A könyvtárban internet-használatra és fénymásolásra nyílik lehetőség. A könyvtárat Vajay Szabolcs 40 fiókot kitevő cédulakatalógusai egészítik ki, melyekben magyar családokra, illetve nemesítésekre és címeradományozásokra vonatkozó információkat kereshet az olvasó.

A hagyatéknak személyes része Vajay Szabolcs (többségében genealógiai tárgyú) levelezését, intézményekkel (például UNESCO, Máltai Lovagrend, Johannita Lovagrend, egyesületek és társaságok) kapcsolatos dokumentációit és iratait, valamint műveinek vázlatait és a hozzájuk kapcsolódó anyaggyűjtést tartalmazza.

A hagyatéknak rendszerezése és feltárása jelenleg is zajlik. Kutatók engedéllyel látogathatják a gyűjteményt, melyet a kutatók életrajzában, valamint a kutatás területének és céljának ismeretében személyes egyeztetés után a Károlyi József Alapítvány állít ki. Az érdeklődők a kutatás ideje alatt a kastélyszállóban nyerhetnek elhelyezést.

Érdeklődni Károlyi Angelicánál vagy Laki Xéninánál lehet:

E-mail: kastely@karolyi.org.hu; laki.xenia@karolyi.org.hu

Tel.: 00 36 21 311 04 00

AVAR ANTON

Az Országos Levéltár újkori címereslevél-gyűjteményének feldolgoása során felmerült heraldikai problémák

Az alábbiakban a 2012. év folyamán a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményében¹ a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával elvégzett címereslevél-adatbázisépítési munka, pontosabban a megfestett címerek leírása során felmerült címertan-elméleti és gyakorlati problémákat szeretném bemutatni, melyek talán szélesebb körben is érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek némelyikének vizsgálata az 1526 utáni magyarországi címerfestészet egyes jellegzetességeire, némelyikük viszont a jelenleg használatos magyar heraldikai szaknyelv bizonyos hiányosságaira mutat rá.

Az egyik problémát az ábrázolt pajzs típusának megállapítása jelentette. A legtöbb formával kapcsolatban többé-kevésbé konszenzus uralkodik a szakirodalomban, így a tárcsapajzs, a háromszögű pajzs, a kerekaltalpu pajzs, a csücsköstalpu pajzs, az ovális pajzs vagy a hegyestalpu pajzs azonosítása általában nem jelentett gondot (1–6. kép).² Vizsgálatuk során azt tapasztaltam, hogy a címeresleveleken, főleg a 16–17. század folyamán, a reneszánsz pajzs számtalan változata az uralkodó, míg a könyv alakú armálisok túlsúlyba kerülésével, a 18. századtól kezdődően lassan a csücsköstalpuak kerülnek előtérbe. Az egyes pajzsformák előfordulásának³ arányait szemlélteti a következő táblázat:

reneszánsz pajzs	605 db
csücsköstalpu pajzs	190 db
kerekaltalpu pajzs	134 db
ovális pajzs	16 db
háromszögű pajzs	16 db
tárcsapajzs	4 db
hegyestalpu pajzs	1 db

A messze legtöbb esetben előforduló reneszánsz pajzs esetében annak végtelen változatossága folytán nehéz dolgunk volt. Olykor igen nehéz eldönteni például, hogy egy kerekaltalpu pajzzsal vagy egy kerek talpu reneszánsz pajzzsal állunk szemben, mivel a reneszánsz pajzs alaptípusát elméletileg mindössze az határozza meg – szemben a tárcsapajzs aszimmetriájával – hogy mindkét oldalán be van vágva, igaz, megállapíthatatlan mértékben. Ezen túlmenően a talpa lehet kerek, csücskös, két- vagy háromkaréjos, szinte bármilyen, így a címerfestményeken látható, sokszor tulajdonképpen típusok közti átmenetnek tekinthető, s távolról sem mindig hozzáértő kezek által alkotott megoldások között rendkívül nehéz rendet tenni (7. kép).⁴

A pajzsokkal kapcsolatban még megjegyzendő, hogy noha a szakirodalom szerint,⁵ amikor több pajzsot helyeznek egymásra, azoknak azonos típusúaknak kell lenniük, a feldolgozott anyagban található 25 db több pajzsból összeállított címer nagyobb részénél, tizenhat esetben különbözik a nagy- és a szív-pajzs típusa. Így például a Buttler család magyar grófi diplomájában a nagypajzs reneszánsz, a boglár- és a szív-pajzs pedig kerekaltalpu (8. kép), míg a Zidanics István János magyar nemességét megújító oklevélben a nagypajzs ovális, a szív-pajzs pedig ugyancsak kerekaltalpu (9. kép).

A színszabály elleni vétségek szintén rendkívül gyakoriak a magyar heraldikai gyakorlatban. Ez a szabály, mely azt mondja ki, hogy egy heraldikailag helyesen megszerkesztett címerben színre szín és fémre fém nem helyezhető, már az élő heraldika kora óta ismert volt, s gyakorlatilag ugyanennyi ideje fordultak elő ennek nem megfelelő címerek.

¹ A munka eddig elvégzett első ütemében feldolgozott anyag: MNL OL R szekció (1526 utáni gyűjtemények) – R 64 (Hazai címereslevelek és nemesi iratok) – 1. tétel (a továbbiakban R 64 – 1. t.). Ez az 1528–1918 közötti évekből származó 1059 db eredeti adománylevelet tartalmaz, melyek közül 1017 db címeradomány. Az elvégzett munkáról – amelyben tervezőként, digitalizálóként és feldolgozóként vettem részt – részletes leírás olvasható az ahhoz készült módszertani tanulmányban, amely elérhető a MNL OL honlapjáról: http://mnl.gov.hu/bal_menusor/szakembereknek/publikaciok.html (2012. nov. 26.). A munka nincs lezárva, 2012 októberében pályáztunk a MNL OL egyéb helyeken őrzött címeresleveleinek feldolgozására is, amit terveink szerint a 2013. év folyamán tudunk majd elvégezni. Az eddig felvett adatokkal feltöltött adatbázis szintén a levéltár honlapjáról érhető el: <http://mnl.gov.hu/adatbazisokonline> (2012. november 26.).

² Ezeket többé-kevésbé pontosan meg lehet határozni, ld. *Bárczay Oszkár*: A heraldika kézikönyve. Bp., 1897. 49–56.; *Nyulásziné dr. Straub Éva*: Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai. Bp., 2001. (Magyarország kézikönyvtára) 37–42.

³ Az adatok az R 64 1. tételére értendők.

⁴ Jól illusztrálja a reneszánsz pajzstípusok különbözőségét *Ströhl, Hugo Gerard*: *Heraldischer Atlas*. Stuttgart, 1899. Tafel V. fig. 7. és 10–12.

⁵ *Pl. Nyulásziné Straub É.*: i. m. 45.

A szabályt Magyarországon is ismerték, s Pápai Páriz Ferenc 1695-ben megjelent értékes címertani munkájában is szerepel: „Color colori non potest superstrui, nec metallo debet induci metallum; quae perpetua est regula heraldicorum”.⁶ A magyar címereknek nagyon nagy hányadában található ilyen típusú szabálytalanság. Ezek egy részét a szövegbeli leírások úgy kendőzik el, hogy a pajzsmezőben látható állatot vagy tárgyat „természetes színűnek” nevezik, ami hagyományosan kivétel a színszabály alól. A számtalan emberábrázolás legtöbbszörében sem illik egymáshoz címertanilag a pajzsmező és a pajzsban látható alak ruházatának színe. Típushibának tekinthető, amikor például egy kék mezőben egy arany oroszlán látható, ami rendben is lenne, ám ha az oroszlán egy zöld hármasdombon áll, az már – elméletben – nem összeegyeztethető a kék háttérrel. Nagyon sok magyarországi címerben található valamilyen heraldikai színnel borított mezőben zöld (hármás)domb vagy pázsit alátámasztásként, ami, ha ragaszkodunk a „hivatalos” heraldikai szabályokhoz, mind hibás, sőt, ezen az alapon Magyarország ma használatos (kis)címereinek kettőskeresztes mezeje sem mentes minden címertani aggálytól. A zöld alátámasztást, mint magyar jellegzetességet, több másik, a természetességre való törekvés okozta jelenséggel, így a levágott kar által tartott tárgyakkal, vagy az alább említendő pólya-folyó megfeleltetéssel és társaikkal együtt R. Kiss István tárgyalja.⁷ Amennyiben a zöld színt a domb vagy pázsit természetes színének vesszük, akár szabályosnak is vehetnénk az ilyen ábrázolásokat, igaz, a szöveges leírások mindenkor kifejezetten zöldnek írják le e címerábrákat.

A mázak problematikája a címerek leírásánál nem okozott gondot, mivel a felveendő adatok megállapítását nem nehezítette. Nem úgy, mint egyes mesteralakok, mint a pólyák, harántpólyák vagy cölöpök sokszor helytelen használata, amit az egyszerűség kedvéért a pólya példáján mutatnak be. Mint ismeretes, a heraldikai pólya a pajzsmező kétszeri vízszintes osztásával, azaz vágásával jön létre, aminek az eredménye elméletben egy három egyenlő, azonos szélességű részre⁸ osztott pajzs, melynek felső és alsó része az egyik, középsője pedig, amely a mesteralakot alkotja, a másik színnel van borítva. Az így osztatlannak számító pajzson tehát csak kétféle szín látható, mivel úgy értelmezendő, hogy egy egyszínű pajzs közepén egy másik színű pólya helyezkedik el, mint például az Babenberg család, azaz Ausztria címerében.

⁶ Pápai Páriz Ferenc: *Ars heraldica, seu consuetudinum heraldicarum, quarum crebrior passim et usus et in historiis, praecipue Europaeis mentio, synopsis.* Claudiopoli, 1695. 168.

⁷ R. Kiss István: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czimekekben I–III. *Turul*, 21 (1903) 49–56, 119–125, 162–171.

⁸ Egyes szerzők és igen sok címerábrázolás szerint a pólya a pajzs méretének 2/7 vagy egyéb arányú része is lehet, ám ez ellentmond annak a logikának, mely szerint a vágásos és a pólyás pajzsot pusztán a vágások száma különbözteti meg egymástól, márpedig egy vágásos pajzson (pl. a vágásos magyar címerben) az egyes sávok mindig azonos szélességűek, miért kellene hát a pólyának keskenyebbnek lennie egyharmadnál? Ezzel együtt általános gyakorlat volt Nyugaton is, hogy amennyiben a pólya alatti és feletti mezőkben további címerábrákat helyeztek el, a pólyát az összkép esztétikája kedvéért kissé keskenyebbnek ábrázolták. Itt utalok a különböző diminitívák, azaz az egyes mesteralakok kicsinyített változatai pontos meghatározottságának hiányára is.

A magyarországi címerfestészetben aránylag gyakran előfordult, hogy a szöveges leírás szabályosságának mértékétől függetlenül a címertani pontosság rovására „torzították” a címet, azaz a címerfestő a saját művészeti elképzeléseinek megfelelően – vagy a heraldikai vagy festészeti alulképzettsége miatt – módosította az ábrázolást, aszerint, hogy melyik címerábrának mennyi helyet vélt szükségesnek fenntartani. Ennek megjelenési formája például, amikor a pólya nem közepre került, vagy szélessége nem arányos a felette és alatta lévő pajzsrészekkel, azaz a festő a pólya eltolásával vagy keskenyebbé tételével oldotta meg a feladatát (10. kép).⁹ Az ilyen okból való torzításra kiváló példa a (nagy)rákói Rakovszky család számára 1561-ben adományozott címer, melynek pajzsa a leírás szerint „in duas aequales partes in latitudinem divisum”, az egyébként szép kivitelű festményen azonban a páncélos vitézt ábrázoló felső mező éppen kétszer olyan széles, mint az alsó, amelyben a rák látható (11. kép).

Nagyobb gondot okozott és sokszor a meghatározást is megnehezítette, amikor a címerpajzs láthatóan három különböző színű részre van osztva, ám a szövegbeli leírásból egyértelműen kiderül, hogy annak megfogalmazója egy kétfelévágott pajzsrá helyezett pólyában gondolkodott, azaz tulajdonképpen egy pólyával két részre osztott mezőben.¹⁰ E szabálytalanságnak két altípusa lehetséges: az egyik esetben a pólya máza a színszabály tekintetében illik a pajzsmezőkéhez,¹¹ a másikban nem.¹² Például egy kékkel és vörössel vágott pajzsban egy ezüst pólya szabályosnak tekinthető ebből a szempontból, ami csak akkor fordulhat elő, ha mindkét pajzsfél egyformán fémmel vagy egyformán színnel borított (12. kép). Ugyanez az ezüst pólya egy kékkel és arannyal, tehát egy színnel és egy fémmel vágott pajzsban viszont ütközik a színszabállyal (13. kép), mivel a vágóvonalon elhelyezett pólya mindkét pajzsmező fölé benyúlik valamennyire, azaz az adott pajzsmezőre van helyezve, s így a szabály hatálya alá esik. Elméletben egyik esetet sem azonosíthatnánk pólyaként, mivel a felette és alatta lévő pajzsmezők nem azonos színűek, de a szöveges címerleírások egyértelműen pólyaként (*balteus, lamina, fascia*) nevezik meg ezeket. Olykor a „folyó” (*flumen, fluvius, fluviolus*) megnevezés is előfordul, ami ugyanarra vonatkozik, csak a természetességre való törekvés terméke, s ezek sokszor kitöltésükben is különböznek a felettük és alattuk lévő mezőktől, például hullámokat festettek beléjük.¹³

Ezekben az esetekben kénytelenek voltunk pólyaként leírni a címerképet, noha a pólya meghatározását ezzel nem tartottam be teljes mértékben. A második esetben azonban, amikor a pólya máza nem összeegyeztethető a pajzsmezőkével, komoly dilemma elé kerültem, mivel a pólyaként való meghatározással egyszerre két alapvető heraldikai szabályt is megsértettem volna, ha azonban például kékkel, vörössel és ezüsttel vágott pajzsot írtam volna, az a szabályok érzéketlen és indokolatlanul szigorú betartása, a magyar heraldika

⁹ Pl. R 64 – 1. t. – No. 289, 409, 989.

¹⁰ Pl. R 64 – 1. t. – No. 100, 113, 182, 252, 409, 664, 837, 848.

¹¹ Pl. R 64 – 1. t. – No. 100, 279, 409, 837, 867.

¹² R 64 – 1. t. – No. 213.

¹³ Pl. R 64 – 1. t. – No. 279.

egyéni vonásainak s a hajdani címertervezők szándékának teljes figyelmen kívül hagyása lett volna. Így egyelőre mindenhol pólyát írtunk, ahol az szerepelt a szövegben, amíg a problémára megoldást nem találunk. A kérdést egyébként tovább lehetne ragozni, például, ha arra is figyelmet fordítunk, hogy a pólya (vagy középső mező) esetleg keskenyebb a kelténél, felmerül a kérdés, hogy vajon szabálytalan ábrázolással (mivel elvben egyforma széleseknek kell lenniük a mezőknek) vagy diminutívával (ez esetben csíkkal vagy fonállal) állunk szemben.

Álljon itt illusztrációképpen egy nehéz eset, amely a pólyák problematikáján túl a címerleírások feloldásának nehézségét és a festmények esetenkénti pontatlanságát is jól példázza. Az 1604-ben Rudolf király által leszkói Guidovics Miklósnak adományozott címerben a szöveg szerint egy három vörös rózsával megrakott ezüst harántpólyával haránt-

ék), süvegezésről beszélünk,¹⁵ ilyenkor a kétoldalt fennmaradó háromszögek alkotják a süvegezést, mint mesteralakot, s a középen lévő mező a pajzsmező kilátszó része (16. kép). Ha a háromszög felülről lefelé mutat, akkor saruzott pajzsról beszélünk, amelyben a két oldalsó háromszög alkotja a mesteralakot, s szintén a középső rész a pajzsmező fedetlen része (17. kép). Amennyiben a felfelé mutató háromszög két talp-pontja nem a pajzs két alsó sarkában, hanem feljebb, annak oldalain található, a csúcsa pedig nem éri el a pajzs tetejét, a jelenség neve: gallérozás,¹⁶ s itt a felső mezőfél számít a mesteralaknak (18. kép).

Sátornak azt nevezik, amikor a felfelé mutató ékalak oldalai befelé íveltek (homorúak), amivel az a probléma, hogy nincs meghatározva, hogy honnan indulnak és meddig érnek a háromszög oldalai, tehát hogy a süvegezés vagy a gallérozás ívelt változatáról beszélünk-e (19. kép). A magyar he-

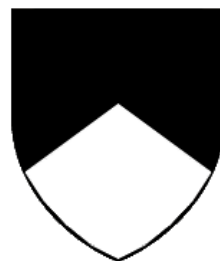
15. kép.
Ezüst mezőben
fekete ék

16. kép.
Ezüst mezőben fekete
süvegezés

17. kép.
Ezüst mezőben fekete
saruzás

18. kép.
Ezüst mezőben fekete
gallérozás

19. kép.
Fekete mezőben ezüst
sátor

osztott pajzs alsó zöld mezejében egy arany harántpólya, felső kék mezejében pedig egy ágaskodó, markában arany liliomot tartó oroszlán lenne látható, de a kancellárián készült címerfestményben lévő pajzs alsó mezeje zöld helyett egyértelműen késsel, arannyal és vörössel harántosztott (14. kép).

Egy másik, a precíz meghatározás és a gyakorta pontatlan ábrázolások okán sokszor komoly gondot okozó kérdés az ékek és az azokból keletkeztetett egyéb mesteralakok, a saruzás, süvegezés, gallérozás illetve a sátor mibenléte és egymáshoz való viszonya illetve egymástól való megkülönböztetése. Kezdjük a szakirodalomban használt meghatározásokkal.¹⁴ Az ék a pajzsmező általában felső vagy bal oldalának két, közélebről nem meghatározott pontjából kiinduló és a szemközti pajzsoldal közepén, vagy még előtte összeérő, s így háromszöget alkotó vonalak által határolt mesteralak (15. kép). Ebből több is lehet egymás mellett, mint például a somlyói Báthori család címerében, ilyenkor persze a szemközti oldalnak nem a közepén találkoznak a vonalak.

Ebből, elhelyezésétől függően, több különböző mesteralakot származtathatunk, amelyek sajnos nem mindig különíthetők el egymástól. Ha az egyetlen háromszög (ék) csúcsa elér a szemközti oldalig, akkor, ha alulról felfelé mutat (felfordított

raldikában olykor előfordul egy olyan pajzsosztási mód vagy mesteralak is, amikor a pajzsmező felső két sarka van kis háromszögek alakjában levágva és más színben ábrázolva, tehát mintha egy csúcsával a pajzs tetejéig érő gallérozásról lenne szó. Mivel ezek oldalai általában íveltek, többnyire ezt is sátornak nevezik. A legfrissebb, kellően részletes összefoglaló munkában, Nyulásziné Straub Éva 2001-ben megjelent heraldikai kézikönyvében is megtaláljuk ezt, szintén sátor néven,¹⁷ s itt a szerző a sátrat a korábbi szakirodalom alapján a pajzsra helyezett mesteralakként értelmezte: a pajzsmezőből csak a két felső sarok látszik ki. Ez azonban talán nem a legszerencsésebb megközelítés, mivel nem logikus, hogy, ha egy pajzs két részre van osztva, akkor a jóval nagyobb tekintsük mesteralaknak, s a lényegesen kisebbet az alóla kitűnő pajzsmezőnek. Nem meghatározott azonban, hogy a sátor csúcsa szükségyszerűen elér-e a felső pajzsszélt, ha nem, akkor viszont szinte megkülönböztethetetlen a gallérozástól. A szakirodalom mai állása szerint a süvegezés-saruzás-gallérozás hármassal szemben, amelyeknél a mesteralakot az éken kívüli rész alkotja, a sátor esetében a mesteralak az ék maga, ami azonban indokolatlan következtetlenség. A használandó szakkifejezés

¹⁴ Nyulásziné Straub É.: i. m. 59–62.; Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp., 2003. 32.

¹⁵ Pl. R 64 – 1. t. – No. 461, 464.

¹⁶ R 64 – 1. t. – No. 285.

¹⁷ Nyulásziné Straub É.: i. m. 59.

1. kép. Tárccsapajzs
Horváth Miklós, 1546
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 927.

2. kép. Háromszögű pajzs
Sárkány József, 1887
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 843.

3. kép. Kerektalpú pajzs
Csizmazia Lőrinc, 1649
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 407/a

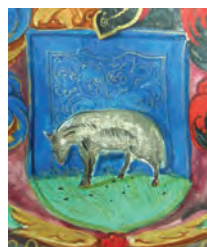
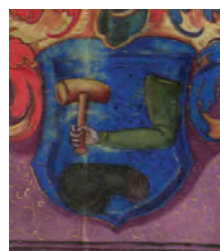
4. kép. Csücsköstalpú pajzs
Legáth Mihály, 1741
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 750.

5. kép. Ovális pajzs
Tokody cs., 1821
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 1008/a

6. kép. Hegyestalpú pajzs
szegedi Kalmár cs., 17. sz.
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 160/b

7. kép. Reneszánsz pajzsok
felső sor: szabályos reneszánsz pajzsok, MNL OL R 64 – 1. t. – No. 2, 845, 976, 331.
alsó sor: szabálytalan (átmeneti) formák, MNL OL R 64 – 1. t. – No. 628, 719, 738, 418, 640.

8. kép. Összetett pajzs
Buttler János Lajos, 1712
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 700.

9. kép. Összetett pajzs
Zidanics István János, 1703
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 690.

10. kép. „Alsó pólya”
Ruffy András, 1722
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 989.

11. kép. Egyenlőtlen pajzsmezők
rákói Rakovszky cs., 1561
MNL OL P 584 (Rakovszky cs.) – Lajstromozott iratok – Fasc. A – No. 5.

12. kép. Kékkel és vörössel vágott mezőben ezüst pólya („folyó”)
Elsenländer Jakob, 1649
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 409.

13. kép. Kékkel és arannyal vágott mezőben ezüst pólya, avagy kékkel, ezüsttel és arannyal vágott pajzs
Torma István, 1620
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 213.

14. kép. leszkói Guidovics Miklós, 1604
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 114.

20. kép. Vörös mezőben kék sátor, avagy kék mezőben vörös függönyözés
Aczél József, 1905
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 1024.

21. kép. Vörössel gallérozott kék pajzs
Daneci Szaniszló, 1629
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 285.

tekintetében talán érdemes figyelembe vennünk az Aczél József címereslevelében olvasható megfogalmazást, amely szerint „a [kék] paizs feje jobbról-balról vörössel függönyözött”, ami igen találó megnevezés erre a jelenségre (20. kép), s teljesen logikusan a nagyobb mezőt értelmezi a pajzs alapszínként, a kisebbet pedig mesteralakként.¹⁸

Amennyiben a pajzs két oldalsó háromszög alakú része nem egyforma mázú, azaz háromféle borítás látható a címerben, akkor nem mesteralakról, hanem ékre harmadolt mezőről beszél a szakirodalom.¹⁹ A pontatlan ábrázolás minden definíció ellenére olykor lehetetlenné teszi a pontos azonosítást: például a Thonauer Máténak adományozott címerről a festmény alapján eldönthetetlen, hogy kék mezőben vörös süvegezést vagy vörös mezőben kék sátrat ábrázol. A szöveg szerint egyébként nem mesteralakról, hanem két részre osztott pajzsról van szó, ami tovább nehezíti a meghatározást.²⁰

Mindezen heraldikai jelenségek esetében (természetesen az éket kivéve) talán érdemes elgondolkozni azon vajon – függetlenül a hagyományos felfogástól, pusztán logikailag – nem tekinthetők-e ezek pajzsosztásnak. A mesteralak egy képzeletben a pajzstra helyezett alak, tehát síkban elkülönül az alapjául szolgáló pajzsmezőtől, azzal együtt, hogy a pajzsosztásokkal egyetemben általában a pajzsmező mértani vonalakkal való osztása által keletkezik. Ehhez képest a szabályos saruzás és süvegezés esetében mértanilag két egyenlő részre oszlik a pajzs, tehát logikusan, ránézésre nem lehet megállapítani, melyik a mesteralak, s melyik az annak alapjául szolgáló pajzsmező. Az ilyen címereket le lehetne írni például a következőképpen: arannyal saruzott kék pajzs,²¹ vagy vörössel gallérozott kék pajzs (21. kép). Ha azonban mindenképpen mesteralakként akarjuk felfogni ezeket, esetleg megközelíthetnénk őket fordítva, az ék mint mesteralak szempontjából is: eszerint a süvegezés felfelé mutató, a saruzás lefelé mutató, a szemközti oldalt elérő ékként, a gallérozás pedig felfelé mutató, a szemközti oldalt el nem érő ékként lenne értelmezhető.

A magyarországinál régebbi időkre visszavezethető nyugati címertani hagyomány is többnyire az éket tekinti e jelenségek alapjának, ám abban, hogy ezeket mesteralaknak vagy pajzsosztásnak tekinthetők-e, a vélemények eltérnek. A német heraldika különböző jelzőkkel ellátott ékeként, tehát mesteralakokként írja le,²² míg az angol heraldikusok a süvegezést (*party per pale in base*-nek, azaz a pajzstalpon elhelyezett ék általi, a saruzást (*party per pale*-nek, azaz ék általi, a gallérozást pedig (*party per chevron*nak, azaz szarufa általi osztásnak ismerik, s ott ezek nem tartoznak a mesteralakok közé.²³ Úgy tűnik, az utóbbi álláspontra hajlott Varjú Elemér is

Bárczay Oszkár nevezetes kézikönyvéről írt kiváló recenziójában, ahol a talán nem eléggé pontos, de pajzsosztás jellegét tekintve találó „ékvágás” kifejezést javasolta mindezekre, ám ez nem ment át a köztudatba.²⁴ Érdemes volna megvizsgálni e kérdés ügyében az ilyen címerek oklevélbeli leírásait. Például a Stettner család süvegezett címerét a szöveg kétszínű, azaz osztott pajzsként írja le (22. kép), a Bánovszky család armálisa viszont a szintén süvegezettnek vehető címer ábráját úgy írja le, mint vörös pajzsban lévő kék sarkokat, ami inkább mesteralaknak hangzik (23. kép). Az ékek és az azokhoz kapcsolódó heraldikai fogalmak problematikájával egy alaposabb kutatás elvégeztével egy másik tanulmányban foglalkozom majd.

Voltak még egyéb címertani érdekességek is az anyagban, ezekről itt hely hiányában csak rövidebben szólok. Hogy egy példát hozzak a pontatlan vagy egyenesen dilettáns címerfestés okozta gondokra, meg kell említenem azokat a címerfestményeket, amelyekben a pajzs széleit a festő szépészeti okokból valamely más színnel díszítette. Ez azonban hasonlatossá teszi az ábrázolást a heraldikai kerethez,²⁵ amelyet ezen esetek közül egy sem említ meg a szövegben, de a képeken szerepeltetése félreértést okozhat.²⁶

Egy másik probléma a címerekben ábrázolt keresztkekhez kapcsolódik, amelyeket a szakirodalom egyértelműen a mesteralakok közé sorol. Ez utóbbiak azonban lényegüknél fogva síkbeliek, viszont, mivel a kereszték előfordulnak egy-egy címerkép (ember, állat) kezében, vagy a sisakdíszben, háttér nélkül, tehát térben, plasztikusan ábrázolva is,²⁷ a kereszt – alkalmazásától függően – egyaránt lehet mesteralak és címerkép is (24–26. kép).

A sisakfajták beazonosítása sem volt mindig egyszerű. A csórsisak viszonylag egyszerűen felismerhető, igaz, voltak olyan esetek, amikor legömbölyítve ábrázolták, s ilyenkor nem olyan könnyű felismerni. A nyílt sisakok két típusát, a rácsos és a pántos sisakot a leírások nem különböztetik meg (általában a *galea craticulata seu aperta* megnevezést találjuk, amely mindkétféleképpen fordítható), de ha megnézzük a Némethi János részére 1722-ben adományozott címer sisakját, egyértelművé válik, hogy mit is értünk rostélyos sisak alatt (27. kép). Az ennek rácsát alkotó mind vízszintes, mind függőleges szálak egyforma vastagságúak, míg a pántos sisakok esetében vagy csak függőlegesek vannak, vagy pedig sokkal vékonyabb, díszítő célzattal odafestett vízszintes szálak találhatók a függőlegesek között. Az adományozott – sisakos – címerek túlnyomó többségén pántos (28. kép), kisebb részükön csórsisak látható (29. kép), s az R 64 1. tételében mindössze három példát találunk a már említett rostélyos

¹⁸ R 64 – 1. t. – No. 1024.

¹⁹ *Nyulászíné Straub É.*: i. m. 61–62.; *Bertényi I.*: i. m. 32. Pl. R 64 – 1. t. – No. 786/a.

²⁰ R 64 – 1. t. – No. 779.

²¹ R 64 – 1. t. – No. 855. A címerfestményt tartalmazó lap hiányzik, a címerfestményt a Királyi Könyvek bejegyzéséből (MNL OL K 19 – 72. köt. p. 695–697.) ismerjük.

²² *Ströhl, H. G.*: i. m. Tafel VI.; *Gall, Franz*: *Österreichische Wappenkunde*. Wien–Köln–Weimar, 1996. 8.

²³ *Robinson, John Martin–Woodcock, Thomas*: *The Oxford Guide to Heraldry*. Oxford–New York etc., 1990. 56.; *Parker, James*: *A Glossary of Terms Used in Heraldry*. Oxford–London, 1894. (online: <http://www.heraldsnet.org/saitou/parker/index.htm>, 2012. nov. 25.). A magyarul megjelent angol szakirodalomban Henry Bedingfeld és Peter Gwynn-Jones munkájában találkozhatunk a gallérozással a pajzsosztások között: *Bedingfeld, Henry – Gwynn-Jones, Peter*: *Címertan*. (Ford. Végh István.) Bp., 1994. 43.

²⁴ *Varjú Elemér*: Bárczay Oszkár heraldikája. *Turul*, 6 (1898) 82.

²⁵ Az egyetlen valódi heraldikai keret a gyűjteményben: R 64 – 1. t. – No. 890.

²⁶ Pl. R 64 – 1. t. – No. 218, 222, 283, 392.

²⁷ Pl. R 64 – 1. t. – No. 986, 1040.

22. kép. Vörössel süvegezett kék pajzs
Stettner János Erik, 1655
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 461.

23. kép. Vörössel süvegezett kék pajzs,
avagy vörös mezőben kék sátor
Bánovszky Simon, 1655
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 464.

24. kép. A kereszt mint címerkép
aranyadi Fabrinyi Balázs
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 986.

25. kép. A kereszt mint címerkép
Vitkóczy János, 1677
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 604.

26. kép. A kereszt mint címerkép
Nesztor János, 1903
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 848.

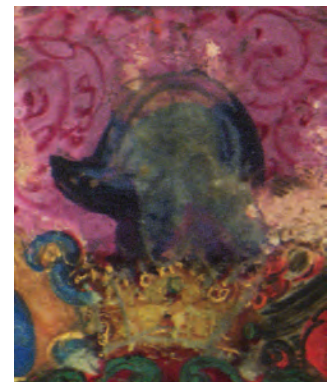
27. kép. Rostélyos sisak
Némethi János, 1722
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 880/a

28. kép. Pántos sisak
Kampmacher Jakab, 1588
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 68.

29. kép. Csőrsisak
Planckenaier Tóbiás, 1601
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 267/2.

30. kép. Huszársisak
Vincze Márton, 1650
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 435.

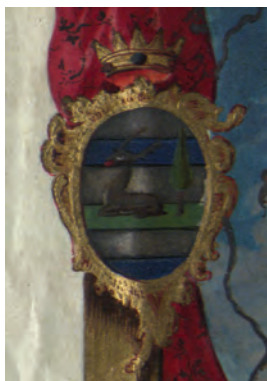
31. kép. Nyitható zárt sisak
Kovács Péter, 1617
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 200.

32. kép. Ó- és Új-Ausztria címere
Zalay alias Tutor cs., 1574
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 40.

33. kép. Ó- és Új-Ausztria címere
Pekh Lipót, 1598
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 87.

34. kép. A Szerémség címere
Vidák Vince, 1762
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 774.

35. kép. Korbávia címere
Herlsperger Ádám, 1625
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 251.

36. kép. Azonosítatlan címerek
Freind Henrik, 1721
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 732

37. kép. Azonosítatlan
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 1043

38. kép. Azonosítatlan
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 213.

39. kép. Azonosítatlan
MNL OL R 64 – 1. t. – No. 989.

sisakra, valamint egyet-egyét a nem heraldikus huszársisakra (30. kép) és a nyitható zárt sisakra (31. kép).

Kisebb-nagyobb nehézségekbe ütköztem olykor a címerfestmény címeren kívüli, azaz a címerszőnyegen található elemeinek leírásakor is. Itt például előfordultak különböző erények vagy egyéb tulajdonságok, esetleg elvont fogalmak – például az Erő, az Igazságosság, a Bölcsesség, a Remény vagy akár az Egyház – allegorikus ábrázolásai, valamint uralkodók vagy szentek képi ábrázolásai.²⁸ Ezek egy részét sajnos – egyelőre – nem sikerült azonosítani.²⁹

A másik, a címerszőnyegekkal kapcsolatos problémakört a kísérőcímerek szolgáltatták. Kérdés például, hogy a majd minden címerfestményen látható uralkodói kiscímert (ez általában az arany pajzsba foglalt birodalmi kétfejű sas, mellén az osztrák pólyás pajzs vagy Ausztria és Burgundia egymással

hasított címere) hogyan nevezzük meg? Egy másik probléma, hogy az osztrák heraldikai szóhasználat megkülönbözteti Ó-Ausztria és Új-Ausztria (Altösterreich und Neuösterreich) címereit, melyek közül az első elnevezés a kék alapon öt (2-2-1) arany sást mutató címerre vonatkozik (ez később Alsó-Ausztria címere lett), az utóbbi pedig a már említett pólyás pajzsra, a *Bindenschildre*.³⁰ Ezeket nem lehet automatikusan Alsó-Ausztria illetve Ausztria címereiként értelmezni, hiszen egymással hasítva is előfordulnak, ami az egy kategóriába tartozásra utal (32–33. kép). A ritkán előforduló kísérőcímer azonosítása olykor a véletlenül múlik, mint például a Szerémség (34. kép) vagy Korbávia (35. kép) címerei esetében,³¹ de sajnos akadnak egyelőre azonosítatlan kísérőcímerek is (36–39. kép). A kísérőcímerek használatának kérdése még további vizsgálatra szorul.

²⁸ Allegóriák: pl. R 64 – 1. t. – No. 41, 65, 101, 103, 229, 314, 1015.; uralkodók ábrázolásai: pl. R 64 – 1. t. – No. 111, 555, 587, 695, 700, 774.; szentek: pl. R 64 – 1. t. – No. 243, 269/a, 1044.

²⁹ Ebben segítségünkre lehet Cesare Ripa nagybecsű ikonográfiai munkája: *Ripa, Cesare: Iconologia*. (Ford. Sajó Tamás.) Bp., 1997.

³⁰ *Gall, F.*: i. m. 124–125.

³¹ Ezeket Altenburger Gusztáv és Réső Ensel Sándor címer- és pecsétgyűjteménye – *A/III/b – 6. tétel*) és *Ströhl, H. G.*: *Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle*. Wien, 1900. Tafel XXI. alapján sikerült azonosítanunk.

BERTÉNYI IVÁN

Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyéét megalapító 1778. évi oklevelében

Az élete végére a magyar-horvát tengermellék tengeri kereskedelmét fejleszteni kívánó Mária Terézia királynő (1740–1780) más intézkedések sorában 1778. április 10-i kelettel megalapította a rövid életet megélt Szeverin vármegyéét. E helyen nem kívánunk részletesebben foglalkozni a királynői politika e vonulatának a magyar tengeri hajózásra gyakorolt gazdaságtörténeti és Fiume helyzetének az alakítása kapcsán már régóta vitatott közjogi problematikájával. Vizsgálódásunk fókuszába a címer, illetve címeres pecsét bemutatását állítjuk.

A „magyar nemzet érdekében örökös” és a kereskedelem addigi kikötőkben szűkölködő állapotán változtatni kívánó uralkodónő módosítva a fennálló helyzeten a környező területekből létrehozta az új Szeverin vármegyéét, szabályozza annak jogi helyzetét, végül megállapítja annak (a Királyi Könyvbe is befestett) címeres pecsétjét. A minket szfragisztikai, heraldikai és vexillológiai szempontból érdeklő oklevélrész a következő: „Álló, vízszintesen, avagy horizontálisan vágott, felső részén pedig cölöpösen két részre hasított pajzs. Első része nagyrabecsült Horvátországunk ezüsttel és vörössel sakkozott címerét mutatja. Második része az igen kedves és évszázadok óta virágzó székhelyi Majláth-családnak – amelyből ezen említett Szeverin vármegyének a mi királyi gondoskodásunkból az első főispánja és igazgatója lett – a jelképéből vett, tengerszínnel megfestett mezőben ezüst horgony, amelyet keresztben elhelyezett arany markolatú tör és levágott olajág díszít. A pajzs alsó, kék mezejében pedig a Szeverin vármegyében felállított királyi kikötő felidézésére a király tengeri kereskedelmi hajója látszik igen magas fehéről sziklák vagy sziklás hegyek között, kifeszített, fehér, zöld és vörös magyar színűre festett vitorlakkal, a hajó bal szélére tűzött kis vörös lobogóval, amely a keresztet és a négy magyar folyót mutatja. Ezen nagy pajzs közepén egy másik, kisebb, arany, szív-pajzsnak nevezett áll, ezen különleges legkegyelmesebb engedményünkől a legfelségesebb császár, a mi igen kedves fiunk és a mi nevünknek a kezdőbetűi – J I I M T – tűnnek szembe. Ugyanazon nagyobb pajzsra közönséges arany korona támaszkodik. A pajzstartók szerepét egyik oldalról arany oroszlán, a másik oldalról természetes színű sas töltik be, amelyek fejüket a pajzstól elfordítják.

A pajzsot pedig az a felirat vagy felírás látszik körülvenni: SZEVERIN MEGYE PECSÉTJE.¹

Szfragisztikai szempontból az oklevél beleillik azoknak az 1848 előtti időszakban kiadott vármegyei² és szabad királyi

¹ Mária Terézia létrehozta Szeverin megyét, részletesen meghatározza szervezetét, szabályozza működését, végül leírja címeres pecsétjét: „Scutum videlicet erectum, horizontaliter seu transversim sectum ac superiore quidem parte palariter bipertium. Pars prima exhibet tesselas antelati regni nostri Croatiae argento et minio stratas, pars secunda a digmate pervenustae et a saeculis florentis familiae Majláth de Székhely, ex qua nimirum rementionato huic comitatui Szeverinensi de providentia nostra regis primus obtigit supremus comes et moderator, refert in area cyano tincta anchoram argenteam, pugione aureo fulgente capulo et viridi ramo olivae decussim inscriptis ornatam. Pars demum scuti inferior coerulea ad allusionem portus regii in comitatu hocce Szeverinensi constructi cernitur inter praealtos candicantes scopulos seu montes petrosos commercialis maritima navis, *expansis velis, albo, viridi et rubro coloribus Ungaricis tinctis*, extremitati navis sinistrae infixio *minuto vexillo rubeo, crucem et quaternos fluvios Hungaricos referente*. In centro maioris huius scuti continetur aluid minus, pectorale dictum scutum aureum, de peculiari clementissima concessione nostra inicialibus augustissimi imperatoris filii nostri carissimi et nostri nominum J. II. M. T. conspicuum. Eidem huic scuto maiori incumbit corona vulgaris aurea. Telamonum vices obeuntibus hinc leone aureo, illinc aquila nativi coloris, capitibus a scuto aversis, sigillum vero ipsum haec epigraphe seu superinscriptio SIGILLUM COMITATUS SZEVERINENSIS circumdare visitur.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii – 51. k. 47–49. (pecsétábra: 47. – az irat kiadása: *Áldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. VI. S. a. r. Czobor Alfréd. Bp., 1940. [A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek 6.] 26. [35. sz.]). A címer ábráját (pecsét és a háttérül szolgáló szőnyeg nélkül) közli: *Csáky Imre: A magyar királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században*. Bp., 1995. 150.

² A megyei pecsétábrákat (összefoglalóan) poszteren feltüntető kiadvány: *Csáky Imre: A Magyar Királyság vármegyéinek címeres pecsétjei a XVII–XVIII–XIX. században*. Bp., 1997. – Emellett számos vármegye címerét (illetve címeres pecsétjét) a teljes adománylevél hasonmásának a részeként is kiadták. Érdekes, hogy 1836-tól a latin nyelvű oklevelekbe foglalt pecsétek köriratai magyar nyelvűek, ld. pl. Veszprém vármegye 1836. évi címermegújító adománylevele. (Szerk. Madarász Lajos.) Veszprém, 2000.; Pest-Pilis-Solt vármegye címereslevele 1836. (Szerk. Csáky Imre.) Bp., 2008. 38. sz. – Hasonló kiadványként jelentek meg Csáky Imre szerkesztésében: Sopron vármegye 1837. és Temes vármegye 1837. évi stb. címeres pecsétjei.

Szeverin megye címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 51. k., 47.)

városi kiváltságleveleknek³ a sorába, amelyek a mindennapi használatban egyszínű pecsétet színes rajzban adományozták. Ennek megfelelően a köralakú, a konkrétan megnevezett vármegye, illetve szabad királyi város pecsétje köriraton belül található az illető kiváltságolt terület, testület, esetünkben Szeverin vármegye színes címerábrája. A pajzs színeket a címerábrák közül nem okoz problémát az arany szívpajzs látható fekete „J II M T” betűk szerepeltetése. A barokk korban igen gyakori volt a címet adományozó uralkodó nevének a kezdőbetűit feltüntetni. Minthogy 1765-től II. József Mária Terézia társuralkodójaként már részt vett Magyarország kormányzásában, Lotharingiai Ferenc halálát követően pedig német-római császárnak is megválasztották, neve kezdőbetűinek édesanyjáé előtt való szerepeltetése könnyen érthető. Itt legfeljebb az lehet érdekes, hogy a Habsburg-házban már akkor többször előforduló módon Józsefet elődje életében nem koronázták magyar királlyá, mégis szerepelnek nevének kezdőbetűi. (1778-ban a kortársak még nem tudhatták,

hogy a „kalapos király” anyja halála után sem téteti fejére a Szent Koronát.)

Érdekesebb „közjogi” kérdést vet fel az alappajzs első mezében szereplő ezüsttel és vörössel sakkozott horvát címer és a harmadik mezőben látható hajó magyar felségjelvényének egyazon címerben szerepeltetése. Az 1770-es évek második felének délvidéki területi átalakítása (1779-ben Temes, Torontál és Krassó vármegyék kialakítása, 1779-ben Szabadka szabad királyi városi rangra emelése⁴) mellett ekkoriban kísérli meg az udvar a magyar tengermellék jogi helyzetének a rendezését is. Ez a kérdés azonban a horvát és a magyar érdekek ütközése miatt (tulajdonképpen 1918-ig) nem jut nyugvópontra. 1776-ban Fiume városát a Magyar Királyi Kancellária alá rendelik, s Majláth József gróf irányítása alatt létrehozzák a Fiumei Kormányzóságot. Ezután a királynő a Horvátországba bekebelezett Fiume várost is magába foglaló új vármegye szervezését rendeli el. Fiumén kívül Buccari és Porto-Ré (Portus Regius) is különös figyelemben részesülnek, mint a víz felől nehezen megközelíthető sziklás tengerpart kikötői. Hamarosan azonban új szervezeti változások következtek. 1779-ben Mária Terézia Fiume városát minden területi fennhatóság alól felmenti, Magyarország Szent Koronájához csatolt külön testté nyilvánítja, s megparancsolja,

³ A városi címereket, címeres pecsétet feltüntető poszter: *Csáky Imre: A Magyar Királyság szabad királyi városainak címerei és pecsétjei a XVII–XVIII–XIX. században.* Bp., 1998. – Megjegyzendő, hogy e tárgy körben is születtek az egyes városi címereket feltüntető hasonló kiadványok. A teljesség igénye nélkül pl. Szeged 1719. évi, Pécs 1780. évi, Kőszeg 1841. évi stb. városok jelképeinek királyi adományozásáról ugyanazon szerző gondozásában.

⁴ A magyar történelem kronológiája 830–2000. (Szerk. Szvák Gyula.) Bp., 2002. 149–150. (a vonatkozó rész Oborni Teréz és Varga Szabolcs munkája).

hogy semmi módon ne kevertessék össze a másikkal, buccarii kerülettel, amelyet már megelőzően a horvát királysághoz tartozónak minősített. A helyzetet bonyolítja, hogy II. József a kerületi rendszer kialakításával minden addigi igazgatás-szervezeti állapotot felülírt, s feloszlatta Szeverin vármegyét is.⁵ Halála után Fiume és a tenger mellék közjogi helyzete még vitásabbá vált. 1791-ben a horvát tartománygyűlés Horvátországhoz csatolását kérte azzal az indoklással, hogy Fiumét Horvátországon keresztül kell Magyarországhoz tartozónak tekinteni. Ráadásul a környező szigeteket birtokló osztrákok is igényt tartottak rá. Végül a kérdést az 1807. évi IV. tc. hozta egy időre nyugvópontra azzal, hogy kimondta: a város Magyarországhoz tartozik.⁶

Szeverin vármegye alappajzsának második mezője (benn a Majláth-címerrel) beleillik akkori vármegyéinek jelképei közé. A 18–19. században a vármegyei címerek ábrázolására általában erősen hatottak a címerfelvétel idején az illető vármegyékben a főispáni tisztséget betöltő családok, az illető területeken nagybirtokos familiák címerai.⁷ A második mezőbe bekerült címerképek (horgony, tör és az 1778. évi leíró által olajágnak nevezett gally pálmaág[?]) valóban szerepelnek a család – grófi rang elnyerése előtt viselt – címerében.⁸

A magyar címer és nemzeti színeink története szempontjából kétségtelenül a vágott pajzs alsó, harmadik mezeje a legtanulságosabb. A Királyi Könyv címerábráján a magas sziklaktól határolt kis öböl kikötőjének a vizén ringatózó két-árbcos kereskedelmi hajó vitorláit vörösre, ezüstre és zöldre vannak festve, a hajó tatján felségjelvényként szereplő lobogó pedig egyértelműen a magyar címer sávozott mezejének vörös-fehér (ezüst) vágásait és kettős keresztjét tünteti fel. Ezt annak ellenére kijelenthetjük, hogy a királynői oklevél címerleírása kettős kereszt helyett csak keresztet említ és nem szerepel a hármaskörmű. A magyar címer négy ezüst sávját már Kassa 1502. évi (negyedik) címeradománya a „négy folyó”, a Duna, Tisza, Dráva és Száva szimbólumaként értelmezte. Mivel ez a szimbolikus magyarázat Werbőczy István Hármaskönyvébe is belekerült, s már a 18. században is közzismertnek, minden, Mária Terézia adománylevelét olvasó számára egyértelműnek számított.⁹ A hajózó népek jelképein igen gyakran alkalmazott heraldikus címervitorla (címeres vitorla) a zászlóhoz hasonlóan a címerpajzs ábrázolását tüntette fel. Így ugyanolyan heraldikai alapnak tekinthető, mint

a zászló, lobogó, faliszőnyeg vagy lótakaró stb. Mellette (vele párhuzamosan) már a heraldika kialakulásától használták a hajók árbocára, tatjára felvont lobogókat is.¹⁰

A szeverini címer hajója így vitorláival és lobogójával besorol a magyar címer és nemzeti színeink történetének immár szép számú 19. század előtti dokumentumai közé. A sort valószínűleg a Zólyom megyei Pónik templomának Szent László-ciklusán látható zöld-fehér-vörös zászló, majd a (gömör)rákosi Szentháromság-templom falképein feltűnő vörös-fehér-zöld mandorla nyitja meg.¹¹ Ezt követik I. Mátyás király (1458–1490) oklevelein a függőpecsétet tartó piros, fehér és zöld színű selyemsodratok, illetve Iohannes Agricola (Hans Bauer) 1557-re datált tornaképén a vörös-fehér-zöld színű takaróval ellátott üstdob, és az azt verő, vörös-fehér-zöld csákójú huszár. 1601-ben a török szultán kétszer háromszínű (vörös-fehér-zöld) zászlót ajándékoz Báthory Zsigmondnak.¹² A rendszert 14–15. századra keltezett freskók esetében azonban ott kísért az utólagos átfestés lehetősége. I. Mátyás királyunk további oklevelein vannak más színű sodratokon függő pecsétjei is, és általában kérdéses, hogy ezeken a korai ábrázolásokon szándékosan azért alkalmazták-e együttesen a piros, fehér és zöld színt, hogy magyar jelleget fejlesszenek ki vele, vagy esetleg egyszerűen véletlenszerűen kiválasztott díszítésként.

A 16. század első negyedében (1515 táján) készült I. Miksa császár (1493–1519) vélt őseként, Szent Istvánt (997–1038) ábrázoló ambrasi pergamentekercs már szinte teljes bizonyossággal első királyunk magyarságát kívánja dokumentálni, amikor a vörös, fehér és zöld csíkokból álló, válláról lehulló palástba öltözteti. Ezen kívül a magyar címert is feltünteteti és aláírásában a lerajzolt alakot magyar királyként is megnevezi. De piros, fehér és zöld színű szövettarabból álló ruhanyelvekkkel utal a király magyar voltára egy az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött 1522–23-ra datált kódexbe rajzolt színezett Szent István kép is.¹³ A korai korban a magyar királyok és királynék koronázásainak dekorációként már gyakran szerepel a piros-fehér-zöld szín. II. Mátyás 1608. évi koronázásakor a koronázó templomhoz vezető hidat vörös-fehér-zöld szőnyeg takarja. Eleonóra Magdolna 1681. évi koronázásán egyenesen 'háromszínű magyar szövet' (*Pannonicus tricolor*

⁵ Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. Bp., 2008. 494.

⁶ A 18. század végi helyzetet részletesen bemutatja Radich Ákos: Fiume közjogi helyzete. Bp., 1883. 147., 153., 160., 161., 167.; Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai. I. Bp., 1927. 36–37.; Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 198., 255–256., 287. – vö. Peter Gasser: Triestiner Handel vor 1790, „Corpo Mercantile”, die Anfänge der Handelsbörse und die Opposition Fiumes. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24 (1971) 276–278.

⁷ Horvátországra vonatkozóan: Emilij Laszowski: Grbovnice hrvatskih zupanija. Starine na svijet izdaje. Zagreb, 1902. 212–243.; Bertényi Iván: Magyar címertan. Bp., 2003. 82., 128. (59. jegyz.)

⁸ Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. VII. Pest, 1860. 251., 254.; Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VII. Bp., 1913. 29–30.

⁹ Bertényi I.: i. m. 71.

¹⁰ Whitney Smith–Ottfried Neubecker–Emil Bühner: Die Zeichen der Menschen und Völker. Unsere Welt in Fahnen und Flaggen. Biel–Verona–Luzern, 1975. 16., 31., 83.; [Donald] L[indsey] Galbreath–Léon Jéquier: Manuel du blason. Lausanne, 1977. 240. (679. ábra).

¹¹ Pandula Attila: Állami, nemzeti zászlók. Az ókori jelvényektől a polgári trikolorig. *História*, 25 (2003) 2. sz. 9–10. – A rákosi templom hajójában látható Utolsó Ítélet zöld-fehér-vörös színű szalagokkal övezett Krisztus-ábrázolásának problematikus voltát jelzi, hogy közreadója a szöveges elemzésben szivárványkeretűnek mondja: Prokopp Mária: Középkori templomok Gömörben. Bp., 2007. 25. (16. ábra), 23.

¹² Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. I. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam, 1 (1954) 3–4. sz. 40.

¹³ Endrődi Gábor: Szent István I. Miksa császár síremlékén. In: Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. (Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin.) Bp., 2000. 204–205. – Témánk szempontjából elemzi: Ifj. Bertényi Iván: Adalék nemzeti színeink korai használatához. In: Auxilium historiae. (Szerk. Körmendi Tamás–Thoroczky Gábor.) Bp., 2009. 51–52; vö. Cs. Kottra Györgyi: Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig. Bp., 2011. 42–43.

pannus) megnevezéssel illetik a templomlépcső borítását.¹⁴ Az is előfordul, hogy olykor egy színt elhagynak a három közül. Ez figyelhető meg a Királyi Könyvben is, a Szeverin vármegye címerhajójának árbocain látható vörös-fehér lobogók esetében (a levél szövege ezeket nem említi). Ugyanakkor jó néhány országból és tartományból álló Habsburg Birodalom uralkodóinak a kizárólagos magyar közjogi aktusainál, a magyar királykoronázások alkalmával díszként felvonultatott ország- és tartományzászlók közt szereplő magyarországi zászló a több évszázados hagyomány szerint nem a nemzeti színeket tünteti fel, hanem egyszínű, fecskefarkú és közepén, illetve a zászlórúdhhoz és a túlsó szélhez viszonyítva 1/3 : 2/3 arányban elhelyezve a magyar kiscímert ábrázolja (a többi társországi és melléktartományi zászló is egyszínű, s ugyancsak a reprezentált terület címerét mutatja).¹⁵ A katonai zászlók Mária Terézia uralkodása alatt egyes esetekben rövid ideig (1743–1745 közt) fehér alapon vörös-zöld, illetve zöld alapon vörös-zöld lángnyelveket tüntetnek fel. Egyesek e típust „magyar lábra állított” zászlóknak hitték, de nem volt az. Bécsben a zöldet a birodalmi zászló uszályszínének tekintették, s miután Mária Terézia férjét német-római császárrá választották, a hadsereg visszatért a korábban is használt fekete-sárga zászlószínhez.¹⁶

Mindezeket figyelembe véve Szeverin vármegye címerének piros-fehér-zöld vitorlájú hajója, s a tatján látható, a négy-szögletű alap egész felületét elfoglaló magyar címeres lobogó *együttesen* ábrázolja jelen ismereteink szerint heraldikai előzmények nélkül áll. Jelentőségét növeli, hogy a címerábrára és a királynői oklevél mellette olvasható szövegéből egyértelműen kitűnik: magyar tengeri hajóról van szó. Korábbi, nemzeti színeinkre vonatkozó források közül csak a 16. század eleji ambrasi Szent István ábrázolás és az 1681. évi királynékoronázáson használt háromszínű szövet fejezi ki egyértelműen (szöveges magyarázattal is) a magyarsághoz tartozást. A német-római császár II. József nevének megjelenítése a középpajzson és a horvát címer feltüntetése az első mezőben csak halvány árnyékot vet a közjogi szempontból értékes üzenetre, hiszen Horvátország is a magyar Szent Koronához tartozott, II. József pedig már anyja életében részt vett Magyarország kormányzásában.

Egyértelműen kijelenthetjük, hogy a piros-fehér-zöld, a három magyar nemzeti szín együttes használata, azaz a magyar trikolór kialakulása megelőzi a francia vörös-fehérek színek, a francia trikolór kialakulását.¹⁷ Magyarországot és a magyarságot szimbolizálta, s hosszú ideig nem hordozott Habsburg-ellenes tudattartalmat. (Ne feledjük, a zászló-lobogó egyszerre volt az országé és királyáé!) Így, amikor a

letartóztatott Martinovics 1794. augusztus 13-i vallomásában arról beszélt, hogy magyar nemzeti színekként a zöldet, vöröset és fehéret kívánja bevezetni,¹⁸ pusztán a színek tekintetében semmi önmagára nézve terhelőt nem állított. (A színek felsorolásának a sorrendjének nincs különösebb jelentősége: a szeverini címer hajójának a címerábrája látható piros-fehérezöld vitorlái az oklevél szövege fehér-zöld-vörös sorrendben írja le.) József nádor és felesége, Alexandra Pavlovna is anélkül díszíthette magyar nemzeti színű szalaggal 1801-ben Nógrád megye zászlaját, hogy e mögött bárki is uralkodóellenes hátsó gondolatot gyaníthatott volna.¹⁹ Hasonlóképpen 1827 augusztusában is nyugodtan ülhetett fel József nádor és akkori felesége, Mária Dorottya a „magyar színekkel ékesített két zászló” díszítésű lebegő vasútra.²⁰

Noha a „teoretikus” heraldika szerint a címert keretező „szőnyeg” már nem tartozik a címertan vizsgáladási körébe, itt vessünk végezetül egy pillantást az abban szereplő hajóra. Nemcsak a zöld-fehér-piros árboclobogó és a szállítmányt takaró (véletlenül vagy szándékosan) fehér, zöld és vörös színű ponyva érdekes, hanem a címerben szereplőnél nagyobb-nak festett, s így jobban szemügyre vehető hajó is. A 18. század végén – magyar lobogó alatt is – ilyen típusú hajók járták a tengereket, szállították a külföldre, többek közt a cukrot, dohánnyt, gyapjút, besózott húst, kukoricát, búzát – és tértek vissza rizzsel, olajjal, kávéval, nyersgyapottal és egyéb árukkal. (1779. november 1-jétől 1780. október 31-ig 1953 hajó érkezett be a magyar kikötőkbe és 1964 indult el onnan – persze nem mind magyar lobogó alatt).²¹ E kérdések további elemzése már gazdaságtörténeti feladat. A heraldikus és vexillológus beéri azzal a megállapítással, hogy a magyar nemzeti színek és a magyar (címeres) lobogó alatt közlekedő hajók a 18. század végén ott úsztak a Földközi-tengeren – és más tengereken.²²

¹⁴ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 41. – A Szent István-rend 1764. évi alapításakor a vörös és a zöld szerepelt mintegy nemzeti szalagszínként: *Pandula Attila*: A magyar nemzeti zászló múltjáról. In: *Ivánfi (Jancsik) Ede*: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. Bp., 1989. 149.

¹⁵ *Decsy Sámuel*: A magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyakkal története. Béts, 1792. Tab. V.; *Szendrey János*: Magyar történelmi emlékek az ezredéves kiállításon. Bp., 1896. 805; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2011. 564. (15/a kép).

¹⁶ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 46.; *Cs. Kottra Gy.*: i. m. 65–67.

¹⁷ A holland és a szláv trikolór is régebbi, mint a francia.

¹⁸ *Benda Kálmán*: A magyar jakobinusok iratai. II. A magyar jakobinusok elleni felségstérségi és hűtlenségi per iratai 1794–1795. Bp., 1952. 56. – Az persze más kérdés, hogy a kokárdaként való használat szándékát hogyan minősíthették a kihallgatói.

¹⁹ *Kumorovitz L. B.*: i. m. 52. – A fiatalon gyermekágyi lázban elhunyt főhercegasszonyt nem Anna Pavlovnának hívták, ld. Habsburg lexikon. (Szerk. Brigitte Hamann.) Bp., 1990. 43–44.

²⁰ Hazai's Külföldi Tudósítások Pesten, Szombaton Kis-Asszon hava 25-dik napján 1827. 123–124.

²¹ A három „magyar kikötő” (Fiume, Buccari és Porto-Ré) forgalmát levéltári források alapján feldolgozta: *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I. Bp., 1881. 126–127. – Az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi háborújának befejeződése után a magyar tengeri forgalom visszaesett. Benyovszky Móricznak a nagy szállítási vállalkozáshoz fűzött reményei már korábban kudarcot vallottak: *Thallóczy Lajos*: Benyovszky Móritz haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei 1779–1781. Klny. a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. évfolyamából. Bp., 1901. 59., 63–64., 68–69., 71–73.

²² Összefoglalóan ld. *Márki Sándor*: Magyar uralom az Adrián. Bp., 1915. 32–33.

KULCSÁR KRISZTINA

Címeradományozás a visszacsatolt bánási vármegyék számára

Az úgynevezett Temesi Bánás, vagyis a Maros, a Tisza és a Duna által közrefogott, az oszmánoktól 1718-ban visszafoglalt terület visszakebelezését a magyar rendek törvénybe iktatva többször is kérték.¹ Ez a reinkorporáció a 18. század folyamán állandó vitás kérdésnek számított. A magyar rendek a Tripartitumban foglalt jogaikra hivatkozva szerették volna a visszakebelezést, míg a bécsi udvar fenntartotta volna kizárólagos joghatóságát a terület felett. 1715-től kezdve egy bizottság vizsgálta meg e kérdést – mégis több évtizedig tartott, amíg döntés született.

A déli terület addig közvetlenül az uralkodó alá tartozott, igazgatását e közbenső hatvan év alatt több különböző felettes szerv végezte. A pozsareváci béke után katonai közigazgatást vezettek be, majd 1751-ben elválasztották egymástól a bánási polgári és katonai ügyeket: a területet a bécsi Udvari Haditanács és az Udvari Kamara irányította. Az uralkodói rendelet a temesvári kamarai adminisztrációt (*Temeswarer Landesadministration*)² „provinciális” szervvé nyilvánította, bár élén még 1753-ig egy tábornok, Franz Leopold Ponz von Engelshoffen báró állt. Ezzel egy időben megszüntették a polgári szerv illetékességét is. A felállított tizenegy kerület közül nyolcat vontak közvetlenül ellenőrzése alá, a többi felett a Temesvár székhelyű főhadparancsnokság is rendelkezett, ott egyidejűleg tehát polgári és katonai igazgatás érvényesült.³ 1757-ben két esztendőre a *Directorium in publicis et camerilibus* vette át a polgári irányítást. Ezt követően az udvar azért, hogy a hétéves háború kiadásait fedezni tudja, 1759-től a Bánás valamennyi jövedelmét tíz évre az ún. miniszteriális bankdeputációnak (*Ministerial Bancodeputation*)⁴

zálogosította el tízmillió aranyforint és további évi 80 000 forint ellenében.⁵ A zálogidő lejártával ismét az Udvari Kamara vette át a területet. A helyi kamarai adminisztrációnak tehát kezdetben a bécsi deputáció, majd a bécsi székhelyű kamarai szerv fennhatósága alatt kellett ügyeit intézni, bevértania annak intézkedéseit és a tőle kapott parancsoknak engedelmeskednie. Az adminisztráció keretében az elnökön kívül hat, majd 1768-tól nyolc tanácsos dolgozott, mellettük iroda, számvétség, iktató- és jegyzőkönyvvezető hivatal is működött. Az adminisztráció a rendelkezéseket mind a tizenegy kerület hivatalával (*Districts-Verwalteramt*) közölte. A Becskerek, Karánsebes, Csákova, Csanád, Lippa, Lugos (Facset), Orsova, Pancsova, Szentandrás (Temesvár), Újpalánka, Versec székhelyű hivatalok vezetői és Temesvár város magisztrátusa mellett az egyedüli kiváltságos közösséghez, Vingához, valamint az alsófokú helyi igazgatás képviselőihez: a települések főkezeihez (*Ober-Kneesen*) is eljutottak az utasítások.⁶

A bécsi tanácsosok (köztük Ignaz Franz Kempf von Angreth⁷) a 18. század derekán még egyértelműen elleneztek a reinkorporációt, mivel így az udvar egy rendeletileg

¹ 1715. évi CXII. tc., 1723. évi XX. tc., 1729. évi VII. tc., 1741. évi XVII. tc., 1751. évi XXIV. tc. és 1764/65. évi XXX. tc.

² A temesvári kamarai adminisztráció iratanyagát a 19. század végén találta meg Baróti Lajos Temesvárott a pénzügyi igazgatóság irattárában. Az Országos Levéltárba szállítva 1889 óta a kutatók rendelkezésére áll, az újabb rendezés óta az E 303 törzsszámot viseli.

³ Kamarai kerületek lettek: Csanád, Becskerek nagyobbik része, Temesvár, Lippa, Lugos, Csákova, Versec és részben Karánsebes kerülete. A délen, a határhoz közel fekvő kerületek tartoztak katonai igazgatás alá is, így a pancsovai, az újpalánkai, az orsovai és néhány rész a becskerei és a karánsebesi kerületből. *Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből.* Temesvár, 1879. 42.

⁴ A deputációra lásd *Ember Győző: A Habsburg-birodalom központi kormányzatszerve, 1711–1765.* Az uralkodói központi kormányzat szervezete.

Történelmi Szemle, 18 (1975) 445–488., itt 465–466. A miniszteriális bankdeputáció ellenőrzésére bízták a bécsi városi bankot (Wiener Stadtbank).

⁵ Nagy István–F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek.* Bp., 1995. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) 463. Az 1760. évi hadjárat költségeit fedező zálogdíjra lásd *Szentkláray J.*: i. m. 196. és *Feneşan, Costin: Administrație și fiscalitate în Banatul Imperial 1716–1778.* Verwaltung und Steuerwesen im kaiserlichen Banat, 1716–1778. Timișoara, 1997. 139.

⁶ Az áttekintéshez lásd Nagy I.–F. Kiss E.: i. m. 461–463. és *Szentkláray J.*: i. m. 41–46. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), E 303 – Magyar Kincstári Levéltárak, Bánáti kamarai szervek, Landes-Administration in dem Banat Temesvár – II. sorozat. 1767. III. Nr. 95. fol. 32r. A temesvári kamarai adminisztráció körrendelete, 1767. márc. 11.

⁷ Vö. a tanácsadónak II. József oktatásánál betöltött szerepére: *Benna, Anna Hedwig: Der Kronprinzenunterricht Josefs II. in der inneren Verfassung der Erbländer und die Wiener Zentralstellen. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 20 (1967) 115–179., itt 176–178. Az összeállítást lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA), Ungarische Akten, Fasc. 225. fol. 80–163. (*Benna, A. H.*: i. m. 144. alapján), továbbá II. József utazásainak dokumentációi között: ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 163–242. Közölte: *Feneşan, C.*: i. m. 131–196.

1. kép. Temes vármegye címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 51. k. 73.)

2. kép. Niczky Kristóf címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 47. k. 324.)

3. kép. Torontál vármegye címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 51. k., 78.)

4. kép. Krassó vármegye címere a Királyi Könyvekben
(MNL OL, A 57 51. k., 80.)

kormányozható koronabirtoktól és jövedelmeitől esett volna el. Az uralkodók a katolikus vallást támogató politikájukra alapozva úgy vélték, a beolvasztás újabb lehetőséget nyújthatna a magyar protestánsoknak, hogy még több hívet nyerhessenek maguknak. Maguk a magyarok is alkalmas kibúvót nyújtó indokot kínáltak: ők az oszmán veszélytől tartva ugyanis jobbnak látták, ha addig, amíg délen nincs nyugalom, a határ nem Magyarországnál húzódik.

II. József császár már 1768-ban, személyes látogatását követően három javaslatot nyújtott be Mária Teréziának a Bánság jogi helyzetének átalakítására.⁸ A társuralkodó ellenezte azt a helyzetet, hogy a területen egyedül az uralkodó a földbirtokos, és a földek eladása révén ennek a megszüntetését támogatta. Ez azt jelentette volna, hogy újabb birtokosok, földesurak is megjelennek a területen – erre a javaslatára később is visszanyúlt. Második változatként az erdélyi határörvidék mintájára a Temesi Bánság teljes militarizálását javasolta, míg a legkevésbé célratorőnek tartotta harmadik javaslatként a közigazgatás megreformálását, a régi forma megtartásával. II. József császár személyes tapasztalatai és benyomásai miatt állt ki a gyökeres változtatás mellett: a helyi hivatalnok hatalmi harcokkal és saját érdekeikkel voltak elfoglalva. Mária Terézia azonban mégis inkább a harmadik változat mellett döntött. Ő személycserével és közigazgatási átszervezéssel kívánta megoldani az alapvető gondokat. A Bánságban tapasztalt káosz, önkényeskedés, a parancsok figyelembe nem vételének és a rendezetlen igazgatásnak a következtében ezért elmozdították posztjáról a főként Bécsben és nem a Bánságban tartózkodó Perlas grófot,⁹ az adminisztráció addigi elnökét, és 1768. december 31-től visszamenőleg nyugdíjazták. Helyére (bár a császár és más szakértők Kempelen Farkast ajánlották¹⁰) Karl Ignaz Clary-Aldringen grófot nevezték ki a bánsági igazgatás élére.¹¹ A császár Államtanácsához benyújtott jelentése alapján, néhány becsületes szakember kivételével, a legtöbb hivatalnokot elbocsátották. Az 1768–1769. évi személycserék és változtatások azonban nem oldották meg a bánsági alapvető gondokat. Az ügykezelés, ügyvitel nem javult. Az odahelyezett hivatalnokok saját kicsinyes gondjaikkal és érvényesülésükkel foglalkoztak,

„pártoskodtak”, acsarkodtak egymás ellen.¹² 1773-ban II. József császárnak ismételt látogatása során szembesülnie kellett a ténnyel: hiába a Bécsben eltervezett változtatások, a modern elvek és gyakorlat bevezetése, a Bánság igazgatásának megreformálása, az elképzelt tervezet a valóságban nem úgy működik, mint szeretnék, a siker nagymértékben múlik a megbízható embereken. Az alig öt évvel korábban kinevezett Clary gróf folytonosan ellentétbe került beosztottjaival, panaszuk híre egészen az Államtanácsig eljutott.¹³ A gróf végül audienciát kért az átutazó császártól és ott annak az óhajának adott hangot, hogy lemondhasson és otthagyhassa a Bánságot.¹⁴ Clary gróf végül 1774 elején lemondott tisztségéről. Utóda Joseph Brigido báró lett, aki több téren is változtatásokat vezetett be, különösen az ügyvitel javítása érdekében,¹⁵ többek között négyre csökkentették a kerületek számát. Ekkor alakult ki a csatádi, a temesvári, a verseci és a lugosi kerület. Végül az 1778. március 8-án kelt uralkodói levél tett végre pontot a magyar rendek és a bécsi udvar vitájának végére: ebben Mária Terézia értesítette Albert szász-tescheni herceget, Magyarország helytartóját, hogy teljesül a rendek régi vágya; a bánsági földeket kiárusították és a magyar közigazgatás, a vármegyrendszer bevezetése mellett döntöttek.¹⁶ A bekebelezési és a új rendszer kiépítését intéző bizottság élére Niczky Kristóf került. Ehelyütt nem kívánjuk az uralkodónő szándékát, mozdítógóit, Albert helytartó és Niczky Kristóf szerepét megvizsgálni vagy a visszacsatolás menetrendjét ismertetni.¹⁷ Figyelmünk előterébe ez alkalommal a visszaállított vármegyéknek 1779-ben adományozott új címerpecsétek, valamint azok motívumai kerülnek.

A Magyar Királyi Udvari Kancellária 1779. április 6-án kelt előterjesztése egyértelműen árulkodik a címeradományozáskor tudatosan követett elvekről, amelyek hasonlatosak

⁸ ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 324r–325v. A császár utazásairól összefoglalóan: *Kulcsár Krisztina*: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. Bp., 2004.

⁹ Don Francesco de Paula Ramon comte Vilana Perlas-Rialp (1704–1773); e posztot betöltötte: 1753 és 1768 között (vö. *Feneşan*, C.: i. m. 84–85.), de nem tartózkodott Temesvárott.

¹⁰ Legújabbban megjelent életrajza: *Reininger, Alice*: Kempelen Farkas. Wolfgang von Kempelen. Életrajz. Bp., 2011.

¹¹ Perlas nyugdíjazása: ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle 1768. Nr. 2064. 1768. aug. 30. és MNL OL, E 303 – Magyar Kincstári Levéltárak, Bánáti kamarai szervek, Landes-Administration in dem Banat Temesvár – II. sorozat. Lajstromkönyv 1769. fol. 141v. (1769. II. Nr. 320.) A miniszteriális bankdeputáció a temesvári kamarai adminisztrációhoz, 1769. febr. 29.; Clary kinevezése: uo. fol. 329r. (1769. IV. Nr. 319.) A miniszteriális bankdeputáció a temesvári kamarai adminisztrációhoz, 1769. ápr. 7. Ehhez vö. az Államtanács jegyzőkönyvében: ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle 1769. Nr. 1315. 1769. ápr. 4. és 6. között.

¹² Erről a pártoskodásról II. József másoktól is hallott: ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 7. fol. 31r–v., 29r. Kubin, 1773. máj. 15. Geneyne ezredessel folytatott beszélgetés.

¹³ ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle 1774. Nr. 20. 1774. jan. 4. A döntés előírta, hogy állítsák helyre az elnök és a hivatalnokok közötti egyetértést és Clary viselkedjen szerényebben beosztottjaival szemben.

¹⁴ ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 7. fol. 22r. Temesvár, 1773. máj. 12. Az elnökké kinevezett gróf már 1769-ben húzódozott kötelességének teljesítése elől, többszöri felszólításra hagyta csak ott Bécsset, és indult el a távoli végeken fekvő, mocsarakkal övezett erődvárosba. Vö. ÖStA HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle 1769. Nr. 2227. 1769. jún. 13.; uo. 1772. Nr. 1678. 1772. júl. 9. után.

¹⁵ *Szentkláray J.*: i. m. 224–225. Brigidora lásd főként a szakirodalom és Franz Griselini alapján Pietsch, Walter: Joseph Graf von Brigido. Eine Beamtenkarriere des 18. Jahrhunderts. In: Banatica. Festgabe für Dr. Alexander Krischan zum 75. Geburtstag. Wien, 1996. 245–265.

¹⁶ MNL OL, N 13 – Reginolaris Levéltár, Archivum palatinae, Archivum locumtenentiale Alberti ducis Saxoniae – Lad. 61. Fasc. 3. Nr. 7. Az 1778. márc. 8-án és ápr. 8-án kelt uralkodói rendeletek szövege: MNL OL, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii – 51. k. 10. és 39.; MNL OL, A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia – 1778/1256. és 1778/1884. A felállításról részletesen: *Szentkláray J.*: i. m. 344–365.

¹⁷ A három vármegye esetében eltérő időben került sor az ünnepélyes visszacsatolásra: Temes vármegyében 1779. június 22-én, Torontál vármegyében július 13-án, Krassó vármegyében augusztus 5-én tartották a felállítási ünnepségeket, vö. *Szentkláray J.*: i. m. 352–365.

a korszak címerkiadási gyakorlatában megfigyelhető uralkodó irányzatokhoz.¹⁸ Mindhárom címer többosztatú pajzsból áll, ezeken az adott terület jellegzetességeit ábrázolták. A pajzsot két-két alak tartja, és mindegyikük közepén a pólyában az uralkodók kezdőbetűi olvashatók: I II M T (Josephus II, Maria Theresia), vagyis először a rangban magasabb, a német-római császár, majd a terület uralkodónője, a magyar és cseh királynő. A kezdőbetűk feltüntetését maga Niczky Kristóf javasolta, hogy a lakosok ezáltal örök időkre szívükbe és emlékezetükbe véshessék a királynő nevét.¹⁹ Kiemelendő azonban, hogy a gróf eredetileg csupán Mária Terézia nevének kezdőbetűit kívánta feltüntetni! A változtatás, vagyis II. József neve kezdőbetűinek megjelenítése a királynő döntése volt (még a kancellária sem gondolt erre), aki e téren is maga mellé „emelte” társuralkodó fiát.²⁰ Kimondottan magyar vonatkozású utalások egyedül a Temes vármegyei címerpecséten jelennek meg: a magyar kettős kereszt és a hármass halom szándékosan szimbolizálja az eredményes reinkorporációt (1. kép).²¹ A három közül ezt a vármegyét állították vissza elsőként, ez nyerte el a címet és kapta meg a felállításról szóló oklevelet.²² A címerkiadási gyakorlatnak megfelelően Temes vármegye új címerén helyet kapott néhány elem Niczky Kristófnak, az új főispánnak a címerképéből. Az 1765-től grófi címet viselő kancelláriai tanácsos és személynöki ítélőmester²³ vezette a terület visszacsatolását előkészítő bekebelezési bizottságot is, tehát nem meglepő, hogy ő nyerte el a főispáni tisztséget, sőt a középkori „temesi gróf” (*Comes Temesiensis*) méltóságát is.²⁴ Családjának ősi címerképéből a jobbában kardot tartó ágaskodó oroszlánt emelték át, továbbá a felesége, Jankovich Katalin családjától, a pribéri Jankovich családtól származó és a Drávát, Szávát és Kulpát jelképező kék-ezüst hullámokat (2. kép).²⁵ A vágott pajzs alsó mezejében látható

jellegzetességek a temesvári erőd és az 1750-es évek során kiépített hajó- és mocsárvízvezető-csatornák. A pajzsot tartó két magyar huszár azt jelzi, hogy a visszacsatolástól kezdve a terület védelmezése az ő feladatuk lesz.

Torontál vármegye új címerében a jobboldali pajzsmezőben látható torony a vármegye magyar nevére utal (toronytál). A kereszténység diadalát jelképezi a rajta lobogó vörös kereszttel díszített zászló (3. kép).²⁶ A tervezők Krassó vármegye címerképébe is felvettek egy építészeti emléket: a terület legjelentősebb mezővárosánál, Lugosnál a Temesen átvezető hidat örökítették meg, amely fölött a napkorong és az újhold egyaránt lebeg (4. kép).²⁷ A pajzstartók Torontál esetében jobbról egy fekete sas, balról egy aranyoroszlán, Krassó vármegye címerében az erdőségekben lakó medve és farkas a vidék vadságát hivatott szimbolizálni. A többi jelkép mindkét terület gazdasági jellegét hangsúlyozza. Torontálnál megjelenik a bőséget és életerőt árasztó kerek napkorong és az alsó pajzsmezőben a bőségszaru. A fehér címerrozsák feltehetően csak dekorációs szerepet töltenek be, ezekről vagy esetleges jelentőségükről sem a címerleírás, sem a kancelláriai magyarázat nem közöl részleteket. Krassó vármegye címerképénél megfigyelhető az utalás a mezőgazdasági termelésre: a baloldali pajzsmezőben a méhkas és az azt körülöngő hét méh a méhészet jelentőségét emeli ki. Mindezen jellegzetességek a Temesi Bánság földjeinek „legendás”, rendkívüli termékenységet szimbolizálja, ahogy a társuralkodó II. József fogalmazott 1773. évi látogatásának útinaplójában: „A föld hihetetlenül termékeny, úgyhogy itt árt a trágyázás, és teljesen új szántásnál elég kétszer felszántani a földet.”²⁸

Azonban az oszmán uralmat követően a Temesi Bánságban kevesen maradtak, akik e termelőmunkát elvégezték volna. A bécsi udvar ezért (kizárólag) katolikus hitű telepeseket hívott be az elnéptelenedett déli területre. A főként német ajkú kolonisták három hullámban érkeztek: 1722 és 1738 között, majd Mária Terézia idején 1763 és 1780 között tervszerűen telepítették le őket.²⁹ Többek között itt találtak új hazára luxemburgiak, franciák³⁰ és az osztrák örökös tartományokból származók is jelen voltak. (A harmadik telepítési hullám 1782 és 1788 között zajlott.) A Német-római Birodalom számos, különböző vidékéről érkezett kolonisták mellett az 1760-as években újabb „célcsoport” tűnt fel. A hétéves háború kiszolgált katonái a csaták befejeztével megélhetés nélkülivé váltak, fosztogatásaikkal az örökös tartományok terhére voltak. Ezért Mária Terézia 1763. február 25-én kolonizációs pátenst adott ki, amely ezen katonák elhelyezését kívánta megoldani úgy, hogy letelepíti őket a birodalom néptelen vidékein. A rendelet

¹⁸ MNL OL, A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia – 1779/2035. Kancelláriai előterjesztés, 1779. ápr. 6.

¹⁹ MNL OL, A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia – 1779/996. Niczky Kristóf előterjesztése, s. d.

²⁰ Uo. 1779/996. Kancelláriai előterjesztés és uralkodói döntés, 1779. febr. 12.

²¹ A bejegyzés a Királyi könyvekben: MNL OL, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri regii – 51. k. 73–75.

²² MNL OL, A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia – 1779/3150. Kancelláriai előterjesztés, 1779. jún. 14., amelyben kéri a királynőt, hogy a többi oklevelet is írja alá, amelyeket Niczky Kristóf javaslata alapján mindegyik vármegyének külön elkészítettek, uo. 1779/996. Niczky Kristóf előterjesztése, s. d.

²³ MNL OL, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri regii – 47. k. 323–327. és MNL OL, A 35 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Conceptus expeditionum – 1765. XI. Nr. 81. Grófi cím adományozása Niczky Kristóf számára, 1765. nov. 5.

²⁴ MNL OL, A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia – 1779/3150. Kancelláriai előterjesztés, 1779. jún. 14. és uo. 1779/2827. Kancelláriai előterjesztés, 1780. máj. 30. Vö. *Szentkláray J.*: i. m. 352.

²⁵ *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. 8. k. Pest, 1861. 144–154., itt 153. és MNL OL, A 35 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Conceptus

expeditionum – 1765. XI. Nr. 81. Grófi cím adományozása Niczky Kristóf számára, 1765. nov. 5.

²⁶ Torontál vármegye: MNL OL, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri regii – 51. k., 78–80.

²⁷ Krassó vármegye: uo. 51. k. 80–82.

²⁸ ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 18v. Pancsova, 1773. máj. 7.

²⁹ Az 1760 és 1770 közötti időre vö. *Schünemann, Konrad*: Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia, Berlin, 1935. 181.

³⁰ *Czoch Gábor*: Lotaringiai kivándorlás Magyarországra a 18. században. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* (Szerk. Obroni Teréz–Krász Lilla). Bp., 2008. 637–645., számos szakirodalmi hivatkozással.

kedvezményeket biztosított a betelepülésnél, telkeket, építkezési faanyagot, adómentességet kínáltak nekik.³¹ A betelepülőknél ügyeltek arra, hogy milyen vallásúak. A Temesi Bánság lakatlan vidéke csak a római katolikus hitű németek és görög katolikus vallásúak számára állt nyitva. A kolonisták általában egyszobás házat kaptak, amelyet egy további helyiséggel lehetett bővíteni, és amelyhez konyha is tartozott. Az új építésű házak egymástól kellő távolságra feküdtek, kert és istálló is járt hozzájuk. A széles utcákat zsinór mentén jelölték ki, és ügyeltek a tűzvédelemre is.³² Egy nagyobb falvat 400 házra, de a kisebbeket is 100–200 házra tervezték.³³ Egy egésztelkes jobbágy 24 hold szántóföldet, 6 holdnyi rétet és 3 hold legelőt kapott. Ez összhangban volt annak az 1767-ben kiadott hirdetésszövegnek az adataival, amelyet a betelepülni vágyók érdeklődésének felkeltésére tettek közzé.³⁴ A kolonisták ellenszolgáltatásként többnyire katonai szolgálatot teljesítettek vagy termelőmunkát végeztek, hogy a háborúk során elpusztult területet újra virágzóvá tehesék. II. József 1773-ban

már az elégedetlenség jeleivel szembesült: a telepések nem akartak adót fizetni és nem volt kedvük a katonai szolgálathoz, inkább északabbra költöztek volna.³⁵ A mezőgazdasági termelés mellett a bécsi Udvari Kamara az ipart is támogatta: a visszafoglalást követően az 1720-as években Selmecebánya, Besztercebánya, Szomolnok vidékéről és külföldről behívott német és tiroli kolonisták művelték a Krassó vármegyei bányákat. Oravicabányán réz-, Dognácskán vas- és réz-, míg Resicán réz- és vasbányászat, valamint feldolgozás folyt, de jelentősek voltak a szászokai, moldovai és boksáni bányák is. Rájuk utal a vármegye címerében a bányász alakja és a hegyes, sziklás vidék megfestése.

A Temesi Bánságot visszacsatoláskor azonban nem a középkori állapotban állították helyre. A vármegyék megszervezésekor új területüket egykori kiterjedésükhöz mértén jelentősen csökkentette a határőrvidék számára fenntartott terület az Al-Duna mentén.³⁶ A bánsági határőrezredek területe egészen 1872-ig katonai fennhatóság alatt maradt.

³¹ Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donuschwäbischen Geschichte. 1–3. München, 1974–1982. 1. k. 206. Nr. 123. Kolonisationspatent Maria Theresias vom 25. Feber 1763.

³² ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 7. fol. 27r–v. Kubin, 1773. máj. 15.

³³ ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 22r. Temesvár, 1768. jún. 13.

³⁴ Tafferner, A.: i. m. 1. k. 236–238. Nr. 142. Avertissement für die in dem Temesvarer Banat ansiedelnden Kolonisten, Wien, 15. August 1767.

³⁵ ÖStA HHStA, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hausarchiv, Hofreisen Kt. 7. fol. 33v. Fehértemplom, 1773. máj. 16., uo. fol. 38v. Bozsovcics, 1773. máj. 17.

³⁶ Részletesen lásd: Vaniček, František: Specialgeschichte der Militärgrenze. 1–4. Wien, 1875.; Schwicker, J[ohann] H[einrich]: Geschichte der Österreichischen Militärgrenze. Wien–Teschen, 1883.; és Amstadt, Jakob: Die k. k. Militärgrenze, 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). Phil. Diss. Würzburg, 1969.

NEUMANN TIBOR János király saját kezű levelei

A Várdai családnak a Zichy család zsélyi levéltárában fennmaradt irathagyatéka őrizte meg azt a két, 1516 októberében és 1517 márciusában kelt *missilis*, amelyek a későbbi I. János király (1526–1540) egyedüli, korunkra maradt saját kezű leveleinek tűnnek. Természetesen a dokumentumok eddig sem rejtőzködtek a kutatók előtt, csak a saját kezűség ténye volt ismeretlen. Magam a készülő Szapolyai oklevéltár munkálatai során vettem észre, hogy az akkor még erdélyi vajda Szapolyai János saját kezű (*manu propria*) aláírása és a két levél szövege egy kéztől való (4. és 5. kép). A vajda szerzőségét erősíti még további két jellegzetesség: a szövegeket írójuk – a többi vajdai levélétől eltérően – első szám első személyben fogalmazta, illetve a második esetében, ahol kivehető a pecsétábra, a levélpapírt a szokásos, Szapolyai családi címet – farkast és pajzs-tartó angyalt – ábrázoló gyűrűspecst helyett egy gemmával zárta le, amelyen mintha egy griffen lovagló harcos alakja lenne felfedezhető (1. kép). Mindkét jelenség a levelek személyességéről és a címzett, Várdai Ferenc erdélyi püspök iránti megbecsülésről tanúskodik.¹

Közismert, hogy középkori királyainktól nem maradtak fenn saját kézzel írott, összefüggő szövegelemlek. Uralkodóink latin nyelvtudásáról természetesen nem árul el sokat aláírásuk, amelyek I. Ulászlótól (1440–1444) kezdődően ismertek, de amelyekkel tömegesen először II. Ulászló (1490–1516) oklevelein találkozunk. Utóbbi királyról ráadásul nem csak azt tudjuk, hogy jól beszélt latinul, de két saját kezű oklevélzáradékot is ismerünk tőle.² Mindaddig János királytól (Szapolyai Jánostól) is csak aláírásait ismertük: 1505 és 1526 között 12 iraton áll saját kezű aláírása, további öt oklevélről

1. kép. Szapolyai János pecsétje (DL 82472.)

pedig tudjuk, hogy egykor aláírta ugyan, de az eredeti példányok nem maradtak korunkra. János vajda az okleveleket/leveleket ugyanazon okokból látta el kézjegyével, mint az őt erdélyi vajdává kinevező II. Ulászló: a vajdai ítélőmestereknek, Verböci Istvánnak és Barcsai Pálnak szóló intézkedéseinek aláírása szavatolta, hogy személyes döntéséről, és nem a pecsétjét kezelő ítélőmesterek visszaéléséről van szó (5 oklevél), más esetekben pedig kötelezvény (3), vagy azt is tartalmazó zálogosítás, birtokátruházás, kinevezés, illetve többszereplős bárói szövetségkötés (6) tette szükségessé az aláírást (6. kép). Az alább közölt két saját kezű levél mellett további egy alkalommal a levél diplomáciai és politikai tartalma igényelte aláírását.³ János tekinthető tehát az első magyar királynak, akitől – noha még a koronázása előtti időszakból – saját kezű levelet ismerünk.

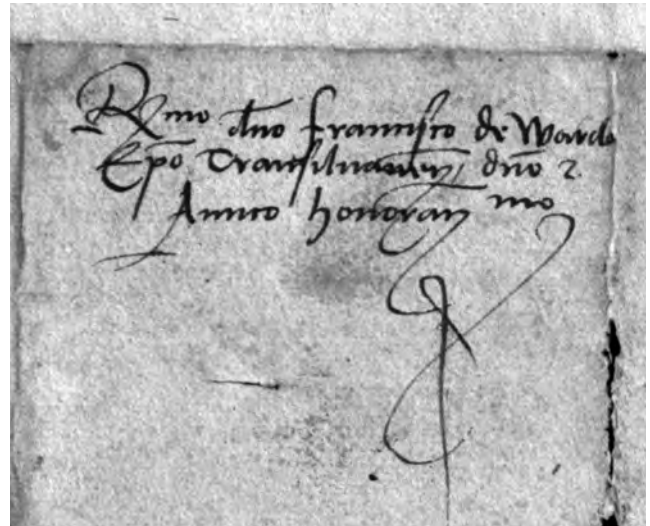
¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 82465. és 82472. L.d. az 1., 2., 3. és 4. képet.

² Az aláírásokra ld. Neumann Tibor: Királyi aláírás és pecsétaszta a Jagelló-kor elején. *Turul*, 83 (2010) 32–53. A tanulmány tartalmazza a két oklevélzáradék fényképét is (uo. 43.), amelyek szövege a következő: „Wladislaus rex prefatus conclusiones et articulos preinsertos approbavimus et ratificavimus, ideo nos manu propria subscripsimus” (1491: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 289012.); „Wladislaus rex manu propria scripsit – immo prescriptum secretum sigillum ac cancellarium nostrum prefato domino Waradiensis damus, donamus ipsumque, ut prefertur, in ca(n)cellarium nostrum nominamus, eligimus et preficimus presentium litterarum et sigrogafi (!, helyesen: chirographi) nostrorum vigore et testimonio mediante.” (1503: DL 88878.)

³ Eredeti példányok: DL 21436. (1505), DL 22720/1. (1514), DL 22720/2. (1515), DL 82465. (1516), DL 82472. (1517), DL 23150. (Kiadása: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Bp., 1909. 147–149.), DL 82534. (1519), DL 47469. (1522), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 254591. (1523), DF 255126. (1525), DL 24226. (1525), DF 255139. (1526) – Átirások, másolatok és fogalmazványok: DL 20404., DL 107740., DL 21448. (1505), DL 37881., DL 37882. (1515)

2. kép. (DL 82465. külzet)

3. kép. (DL 82472. külzet)

János vajda – leveleinek nyelvezete alapján – kitűnő nevelésben részesült. Bár ennek részleteiről mit sem tudunk, ez mégsem mondható meglepőnek, hiszen atyja, István nádor 1499. évi végrendeletében a Szapolyai-fiúk kitaníttatásának az igénye hangsúlyosan fogalmazódik meg.⁴ A két levél alapján a vajda gyakorlott levélíró volt, még akkor is, ha második levelének szerkezete időnként csapongónak hat. Ez azonban – az esetleges sietség mellett – nagyrészt abból adódhat, hogy nem ismerjük a címzett Várdai Ferenc püspök azon levelét, amelyre a vajda válaszul fogalmazta meg sorait, és emiatt levele tartalma sem értelmezhető ma már pontosan. (Csak feltételezhetjük, hogy mindkét levél Erdély tágabb értelemben vett védelmével – a két román fejedelemséggel fenntartott kapcsolatokkal, a várható török hadmozdulatok elleni felkészüléssel – kapcsolatosak, amelyek ügyében a két felelős tisztségviselő, a vajda és az erdélyi püspök láthatóan gyakran egyeztetett.) János vajda írása szép, a rövidítéseket és a kiemelésre szolgáló díszítéseket helyesen és a korban megszokott módon használja. Ha a két rövid és így vizsgálatra csak korlátozottan lehetőséget nyújtó levél nyelvezetét vizsgáljuk, az sem tűnik rosszabbnak, mint egy hivatásos vajdai jegyzőé, sőt igehasználata hibátlan prehumanista latinnak mondható. Egyedi, de talán kevésbé szabatos egy-egy kifejezése (*iuxta eiusdem visum*: 'annak megtekintése szerint', azaz 'annak megfelelően', illetve *dilatatio personalis constitutionis*: 'személyes érkezőm késedelme'), továbbá a második misszilisben egy-egy esetben zavarónak, illetve hibásnak tűnik a vonatkozó névmás használata (*cum quo*, illetve *de quibus* helyett *de quo*).

⁴ „Item de omnibus rebus meis domesticis, necnon de educatione filiorum meorum ac aliis factis et negotiis presente illustri domina Hedvige, consorte mea charissima informationem dedi commissariis meis, qui iuxta informationem eis per me datam in omnibus illis procedere debeant.” DL 20875. A végrendelet legutóbbi kiadása: *Köblös József*: Szapolyai István nádor Pápán írott végrendelete. In: Istennek, Hazának, Tudománynak. Tanulmányok a 95 éves Nádasdy Lajos tiszteletére. Szerk. Mezei Zsolt. Pápa, 2008. (A Pápai Művelődéstörténeti Társaság kiadványai 19.) 133–136.

Összességében mégis kijelenthető, hogy a későbbi János királynak alapos latintudása miatt nem okozhatott gondot, hogy akár művelt külhoni diplomatákkal is személyesen és kötetlenül társalogjon. Még az sem kizárt, hogy valóban képes volt fejből vergiliusi sorokat idézni, miként arra Zermegh János emlékiratában olvashatunk szép példát.⁵

1.

Alvinc, 1516. október 30.

Papíron, záró gyűrűspecstet nyomával. DL 82465. (Zichy cs., zsélyi, Missiles 201.)

Reverendissimo domino Francisco Warday episcopo Transilvaniensi etc., domino michi observandissimo.

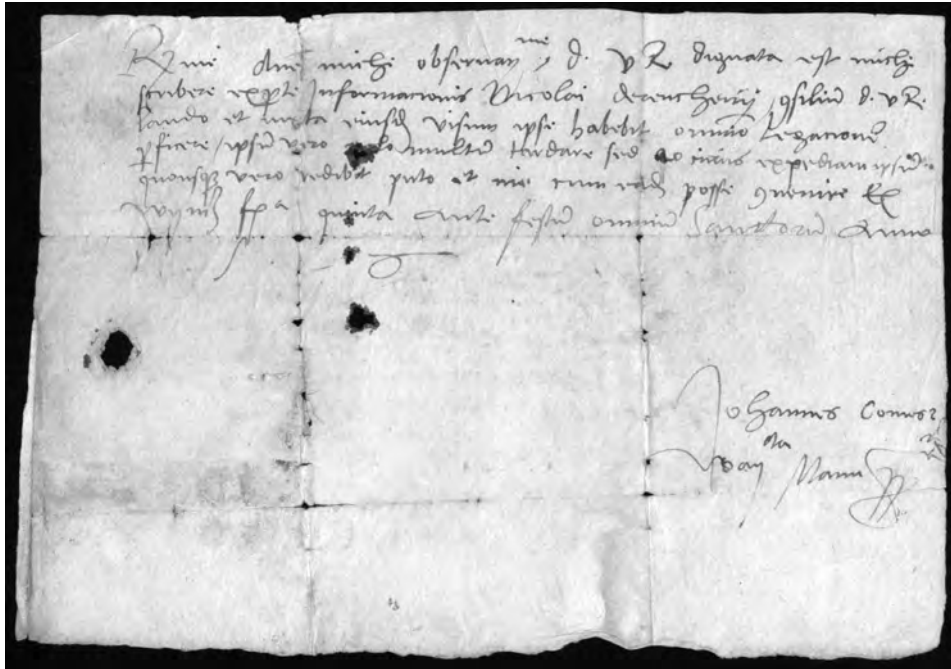
Reverendissime domine michi observandissime! D(ominatio) v(estra) r(everendissima) dignata est michi scribere ex parte informationis Nicolai Derencheny. Consilium d(ominatio) n(ationis) v(estre) r(everendissime) laudo et iuxta eiusdem visum ipse habebit omnino legationem perficere. Ipsum vero [no]lo multum tardare, sed eo citius expediam ipsum. Quousque vero redibit, puto et me cum eadem posse convenire. Ex Wyncz, feria quinta ante festum Omnium Sanctorum, anno 1516.

Iohannes comes et waywoda manu propria etc.

Fordítása:

A főtitiztelendő Várdai Ferenc erdélyi püspök úrnak stb., igen nagyra becsült uramnak.

⁵ Ioannis Zermegh rerum gestarum inter Ferdinandum et Iohannem Hungariae reges I. 7. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini...* Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Tom. II. [Viennae], 1746. 393. („Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo” – Verg. Aen. VII. 312.) A szöveg helyre Oborni Teréz hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

4. kép. (DL 82465.)

Főtisztelendő és nagyra becsült uram! Főtisztelendő uraságtok méltóztatott írni nekem a Derencsényi Miklósnak adandó követi utasítás tárgyában. Dicsérem főtisztelendő uraságtok tanácsát, és ő teljességgel ennek megfelelően fogja követi megbízatását teljesíteni. Nem szeretném őt nagyon tartóztatni, hanem minél gyorsabban útnak indítom. Amíg pedig visszatér, úgy vélem, magam is találkozom uraságtokkal. (Al)vincről, Mindenszentek ünnepe előtti csütörtökön, az 1516. esztendőben.

János gróf és
vajda saját kezűleg stb.

2.

Kolozsvár, 1517. március 13.

Papíron, záró felzetes gyűrűspeccsével, hevenyészett fogalmazattal. A gemmapecséten talán griffen lovagló harcos látható. DL 82472. (Zichy cs. zsélyi lt., Missiles 205.)

Reverendissimo domino Francisco de Warda episcopo Transilvanensi, domino et amico honorandissimo.

Reverendissime domine et amice observandissime post mei commendationem. D(ominationis) vestre r(everendissime) admirationem ex litteris eiusdem intellexi, ubi videt d(ominatio) v(estra) r(everendissima) dilationem personalis constitutionis, cum quo bene scit, ideo me non putet esse tam pigrum, ut de me fuisset hec dilatio, nisi enim intelligerem, scirem statim, que essent necessaria, tamen tres homines habeo exterius, a quibus puto – si revertentur – rem hanc et alia intelligere potero, quia omnino sum sine novitatibus, tamen uti michi eadem d(ominatio) v(estra) r(everendissima)

opinionem suam scribit, non dubito illam causam^a esse. Siculi illi, de quibus^b d(ominatio) v(estra) r(everendissima) scribit, iam fuerunt hic exterius in Wassarhel, habuerunt enim hominem suum apud me, qui dicit, quod libenter venissent ad me et excusant se cum hoc, quod putabant nos simul esse, sed res ita fuit, sicut ego intimaveram d(ominationi) v(estre) r(everendissime). Novitates vero, quas habuero, d(ominatio) v(estra) r(everendissima) intelliget, nam expecto per horas nuntium vel plures ad me. Reliquum est: d(ominationi) v(estre) r(everendissime) ad vota opto. Ex Koloswar, feria VI^a ante Oculi, anno Domini 1517.

Iohannes comes et
wayvoda manu propria

^a Utána kihúzza: *non*. ^b Az eredetiben: *quo*.

Fordítása:

A főtisztelendő Várdai Ferenc erdélyi püspök úrnak, igen tisztelendő uramnak és barátomnak.

Főtisztelendő uram és nagyra becsült barátom, ajánlom magam. Megértettem leveléből főtisztelendő uraságtok csodálkozását, midőn főtisztelendő uraságtok megérkezésünk késedelmét látja, (ennek okát) velem együtt jól tudja,⁶ ezért ne gondolja, hogy én vagyok oly rest, hogy miattam történt volna ez a késlekedés. Ha ugyanis lennének értesüléseim, rögtön tudnám, mely lépések lennének szükségesek, de három emberem is külhonban tartózkodik, akiktől, úgy vélem, ha visszatérnének, ebben és más ügyekben tájékozódhatnék, mivel most teljesen nélkülözöm a híreket. Ennek ellenére, amit nekem főtisztelendő uraságtok ír, nem kételkedem, hogy az az

⁶ A *cum quo* értelmezése bizonytalan.

Q^{uo} me dicit et amice obsequium post mei commendationem, d. v. R. admiracionem et litteras eius, intelligi, ubi videtur, d. v. R. dilacionem presentis institutionis cum quo bene sit, Ideo me non potest esse tam pigrum ut de me fuerit haec dilatio, nisi unum intelligerem suum statim, quae esset necessaria, tamen tres homines habeo veteri, aliquibus puto (si veniant) cum hanc et alia intelligere poterit, quod omnino sum sine invidiis, tamen uti magis vult d. v. R. opinio suam scribit, non dubito illam causam esse, Sicut illi d. v. R. scribit iam fuerunt hic etiam in vassalibus habuerunt unum hominem suum apud me qui dicit quod libere venissent ad me, et recusant si ad hoc quod putabant nos simul esse, sed res ita sunt sicut ego intenueram d. v. R., Novitates vero quas habuero d. v. R. intelligit nam exopto per horas mirum est plures ad me. Reliquum est d. v. R. ad vota opto. Et Kolosvar ff. u. v. a. ante Ordo Anno dno 1517.

Johannes Corinus 2us
 de Vasa Menn.

29

5. kép. (DL 82472.)

oka. Azok a székelyek, akikről főtisztelendő uraságtok ír, már itt voltak kint Vásárhelyen, emberüket elküldték hozzám, aki azt mondja, hogy szívesen jöttek volna hozzám, és azzal megegyeznek, hogy úgy vélték: mi együtt vagyunk, de a dolog úgy állt, ahogy korábban tájékoztattam főtisztelendő uraságotokat. A hírekről pedig, amelyeket kapni fogok, főtisztelendő uraságotok értesülni fog, mert ezekben az órákban várok

egy vagy több küldöncöt. Nem maradt más hátra, mint hogy azt kívánjam: főtisztelendő uraságotoknak minden a kívánsága szerint történjen. Kolozsvárról, Oculi vasárnap előtti pénteken, az Úr 1517. évében.

János gróf és
vajda saját kezűleg

quinto
 Johannes Comes
 Mann §
 Beorgus Comes
 Mann §

1505 (DL 21436)

Johannes Comes 2
 Mann §

1514 (DL 22720/1)

Johannes Comes 2
 Mann §

1515 (DL 22720/2)

Johannes Comes 2 Mann §

1519 (DL 23150.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1519 (DL 82534.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1522 (DL 47469.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1523 (DF 254591.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1525 (DF 255126.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1525 (DL 24226.)

Johannes Comes 2
 Mann §

1526 (DF 255139.)

Comes Rex
 Mann §

1536 (MNL OL R 64 1. t. No. 3.)

KÖNYVISMERTETÉS

Várkonyi Tibor: *Családtörténet határok nélkül*. I– II. rész. Heraldika Kiadó, H. n. 2012. (I. k. 696. p., II. k. 570. p.) (ISBN 978-963-9204-67-6.)

A genealógiai tárgyú művek két nagy csoportját különböztetjük meg. Az elsőbe az egy bizonyos időszakban azonos földrajzi régióban élő valamely társadalmi réteg valamennyi családjának származását feldolgozó szakmunkák tartoznak. Ide sorolható például *Házi Jenő*: Soproni polgárcsaládok 1535–1848; vagy *Gudenus János József*: A magyarországi főnemeség XX. századi genealógiája. A második csoportba tartozó művek viszont egyetlen család mindkét ági felmenőinek vizsgálatával foglalkoznak. Ilyen munka például *Bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története; vagy *Rexa Dezső*: A Kertvélyesi család 1626–1729. A genealógiai munkák zöme tehát már a címe alapján egyértelműen besorolható a két csoport valamelyikébe. Korántsem magától értetődő viszont az ismertetésre kiválasztott „Családtörténet határok nélkül” című könyv besorolása. Az idén tavasszal megjelent, a mintegy 20 éven át kitartóan végzett kutatás eredményét két vaskos kötetben összegző kiadvány már címében is rendhagyó. Mindenképpen kézbe kell venni, hogy kiderüljön, miről is szól. Meglehet persze, hogy a szerző kitűnő marketing politikája húzódik meg e rejtélyes cím mögött, és a számítása be is válik. A kíváncsiságnak köszönhetően előbb-utóbb fellelőzzük majd a köteteket a genealógia iránt érdeklődők.

Ennyi felvezetés után most már elárulható, hogy a szerző saját és felesége családjának leszármazását törekszik kibogozni, s két gyermekétől (Várkonyi Fanni és Várkonyi Dániel Ádám) kiindulva 60 generációig visszamenően göngyölíti fel az apai és anyai ági őseket. Az első kötetben ennek illusztrálására egy ősfát, továbbá őstáblázatot és ősjegyzéket adott közre. Tulajdonképpen az első kötetet ez a három fejezet alkotja. A mű első pillantásra logikusnak tűnő felépítéséhez azonban rögtön némi kritikai megjegyzést kell fűzni. A mindössze egy lapot kitevő, fekete-fehér, kisméretű ősfá ugyanis egyáltalán nem érvényesül a kötet elején. Valószínűsíthetően a kiadás költségeinek csökkentése volt a cél, viszont amit ezzel a megoldással nyerni lehetett a réven, a szerző elvesztette a vámon, mivel az ősfá ebben a formában sem a szemléltetés, sem a használhatóság követelményeinek nem felel meg.

Színes kivitelben, nagyobb méretben a kötet impozáns mellékletét képezhette volna.

A számítógépes technika segítségével jól kiaknázva készültek el a felmenők első öt nemzedékének származását ábrázoló táblázatok, 18 oldalnyi terjedelemben. Ezek a felmenők legfontosabb személyi adatait – család- vagy keresztnév változatok, születés és elhalálozás helye, ideje – tartalmazzák. A leszármazási táblázat éppen ezért nem túlzásúfolt, átlátható, könnyen kezelhető. Lényegesen terjedelmesebbé duzzadt azonban az ősjegyzék. Ezt egyfelől az ősök nagy száma, másfelől a hozzájuk kapcsolódó jelentős mennyiségű adat okozta. Az adatok jókora hányada ugyan teljesen új, a szerző feltáró munkájának eredménye, zömük azonban a már meglévő szakmunkákból származik. A kötet lapozgatása során szembeötlő a táblázaton és az ősjegyzéken a felmenők neve előtti eleinte kisebb, majd egyre nagyobb helyi értékű számjegy. Ezeket persze nem találomra és önkényesen osztotta ki a szerző. A Kekulé von Stradonitz jogász által a 19. század végén kidolgozott genealógiai jelölési rendszer tudatos alkalmazásáról van itt szó. Érdeemes az úgynevezett Kekulé-számozás kérdéskörénél kicsit elidőzni, mert megértésén alapul a könyv használata.

Az első hallásra bonyolultnak tűnő rendszer lényege, hogy a vizsgálódás alapját képező személy az egyes, atyja a kettes, anyja a hármas sorszámot kapja. Mindig a férfiággal kezdődik a számozás, így tehát a férfiakat minden esetben páros, míg a nőket páratlan szám fogja jelölni. Érthetőbben ez azt jelenti, hogy az apák sorszáma kétszer nagyobb a gyermekénél, az anyáké pedig kétszer + 1 számmal lesz nagyobb. Az ezzel a szisztémával készült családfákon, leszármazási táblákon tehát a nagyapák mindig a 4 és 6; a dédapák a 8, 10, 12, 14, a nagyanyák az 5 és 7, a dédanyák a 9, 11, 13, 15 számot kapják. Szemléltetésképpen kiválasztottam az 511-es számot. Mivel páratlan szám, biztos, hogy női felmenőt takar. Az ő leszármazottjának számát akkor kapjuk meg, ha az 511-ből elvesszünk egyet és a maradékot elosztjuk kettővel ($511-1=510:2=255$). Az 511-es számú egyén apjának Kekulé-száma (2×511) 1022, anyjáié ($2 \times 511 + 1$) 1023 lesz. Az egyenes ági ősök számának növekedésével párhuzamosan nőnek a Kekulé-számok is. Így előfordulhat, hogy a 60–70. generációnál már kezelhetetlenül nagy számok képződnek.

A Várkonyi-gyermekek anyjának apai ága változatos, de rendszerben lévő képet mutat. A felmenők között találjuk az egyik

oldalán a Hollandiából Brassóba elszármazott Könings, továbbá az ugyancsak holland Machold, Spee, Otten, Meesen iparos polgárcsaládokat, a másik oldalon pedig a Breiner, Fuchs, Gleichmann, Grünwald, Kohn nevezetű zsidó családokat. Az anyai ági felmenők mindkét részről kivétel nélkül a 18. század folyamán Soroksárra, illetve a környékére, Dunahasztiba, Újhartyánba, Taksonyba betelepülő Weidinger, Schubert, Kaltenecker, Feith, Krammer, Waltner, Müller, Kletzl, Láng stb. családokból kerültek ki. Az apa anyai ágát sem volt különösebben nehéz felgöngyölíteni. A Dunántúlon, főképp Zala megyében élő jobbágy-paraszti származású Bátai, Moór, Kalmár, Czotter, Hock, Bödöcs családok a 18. század elejéig jól nyomon követhetők. Az apa apai ágán Waldmann (1945-ben Várkonyira magyarosítva), Friedmann, Fleischmann, Guttmann, Hirschler, Kohn, Klein stb. zsidó családok alkotják a felmenőket, akik a volt Abaúj, Zemplén, Borsod, Pest–Pilis–Solt vármegyék területén éltek. Ezen az ágon források hiányában szintén csak az 1720-as évekig volt lehetséges visszamenni. Az apai nagyanyai ágon viszont – amely az észak-, északkelet-magyarországi régióban élő, szabó, házaló, haszonbérelő, kereskedő foglalkozású, a jobb megélhetés reményében lakóhelyét gyakran váltogató Rosenthal, Glück, Rosenfeld, Klein, Salamon (Beck) stb. családokat öleli fel – a szerző szédületes messzeségig jut el térben és időben egyaránt. Ez minden bizonnyal a több tucat anyakönyv átforgatása közben talált néhány furcsa, igen meglepő anyakönyvi bejegyzésnek köszönhető. Nem ritka, hogy a genealógia egyik elsőrendű forrásának számító matrikulákban téves, egymásnak ellentmondó adatok bukkannak fel. A fellelt érdekes bejegyzéseket a könnyebb érthetőség kedvéért röviden felsorolom: Salamon Jónás fia, Salamon Herman/Herschl és Krausz Anna 1852. máj. 20-án és 1853. máj. 20-án is házasságot kötött; Salamon Herman/Herschl József nevű fiát az 1879-es házasságkötéskor Beck vezetékneven anyakönyvezték, úgy, hogy hivatalos névváltoztatásának nyoma sincs. Ugyancsak Salamon/Beck József esetében fordul elő az, hogy halotti anyakönyvében Róth Anna van feltüntetve anyjaként, holott a korábbi források azt támasztják alá, hogy apja, Salamon Herman/Herschl kétszer nősült ugyan, de minkét ízben Krausz Annát vette el. Salamon Herman/Herschl halotti anyakönyvében apaként Beck József van bejegyezve, noha az 1848-as zsidóösszeírásban egyértelműen Salamon Jónás fiaként regisztrálták. Ezekből az ellentmondó adatokból olyan egyszerű következtetések is levonhatók, hogy az anyakönyvvezető figyelmetlenségéből vétett ilyen durva elírásokat, illetőleg a bediktáló személy szolgáltatott eleve téves adatokat. A két különböző anyára magyarázatul szolgálhatna, hogy két közel azonos korú Beck József vagy Salamon Herman/Herschl élt egy időben ugyanazon a területen.

A szerzőnek Salamonék második házasságkötésének rejtélyét sikerült csak szakmailag alátámasztottan megoldani, amely a magyar házassági jog megváltozásával, pontosabban az 1853-ban Magyarországon is hatályba léptetett osztrák polgári törvénykönyv rendelkezéseivel függ össze. Ennek a 124. §-a ugyanis akként intézkedett, hogy a zsidók házasságkötéséhez kerületi hatósági engedély szükséges. Az engedély nélkül kötött házasságok ennek hiányában érvénytelenek,

külön eljárás nélkül semmisnek tekintendők, a születendő utódok pedig törvénytelennek minősülnek. A Salamon–Krausz házaspár nyilván nem engedélyeztette az 1852-es házasságkötését, ezért kerülhetett sor 1853-ban – immár csak formálisan – az ismételt anyakönyveztetésre.

Várkonyi Tibor mindent megtett, hogy a többi nyitva maradt problémára is ésszerű megoldást találjon, csakhogy a felhasználható és megbízható források elapadtak. Elbizonytalanodása azonban csak átmeneti ideig tartott, s az írott emlékek hiánya nemhogy gátolta volna családtörténetének megalkotásában, hanem inkább ösztönözte, és hagyta képzelőtehetségét kibontakozni. Történetesen azzal a családi elbeszéléseken alapuló bizarr ötlettel állt elő, hogy a Salamon család egy részének a 19. század második felében végbement névváltoztatása mögött Salamon Jónás fia, Salamon Herman/Herschl és bökönyi Beck Amália szerelmi kapcsolata, és az ebből a kapcsolatból 1852/53-ban megszületett fiúcska, nevesítve Beck József áll. Ellenőrizhető tények nem igazolják a szerző logikai érvelését, csupán annyi szól mellette, hogy az érintett családok ismeretsége fennállhatott, mivel Salamonék a Beck család birtokaihoz tartozó Kántorjánosi, Gyulaháza, Kisvarsány, Nyírbakta településeken éltek. Erre a hipotézisre alapozva került a kutatás homlokterébe Beck Amália famíliája. Gondos alaposítással került feltérképezésre, hogy ki volt valójában a nevezett hölgy és milyen ősökkel rendelkezett. Amint azt megtudjuk, Beck Amália Bárczay Anna (1781–1848) és bökönyi Beck Pál (1758–1827) házasságából született 1807-ben. Egy felnőtt kort megért húga volt, Paulina (1815–1856), aki gr. Degenfeld-Schonburg Imréhez ment nőül. Leszármazottai a gr. Karacsay, hg. Odescalchi, br. Podmaniczky, gr. Tisza és gr. Károlyi családokba házasodtak be. Amália majd-hogy vénkisasszonyként ment férjhez, hisz 1836-ban már 29 éves volt, amikor osdolai Kuun Gergellyel frigyre lépett. Házasságukból nem született gyermek, aminek csak részben lehet oka férje 1849-ben bekövetkezett halála. A sokat jótékonykodó, a gyermeknevelést és kiseddóvást pártfogoló Amália 1870-ben hunyt el. A szerző valószínűsítette, hogy ez az arisztokrata származású, javakorabeli özvegy szerelembe esett a 16–17 éves, házaló Salamon Hermannal, ráadásul a kapcsolatból gyermeket szült, majd olyan nagyvonalú volt, hogy nem csak a gyermekre, hanem annak atyjára és annak egész családjára ráruházta a Beck vezetéknevet. Jóllehet a korábbi időkhöz képest a 19. században lazultak az erkölcsi normák, a fentiek valószínűsége erősen megkérdőjelezhető. A szerző viszont oly mértékben hitelesnek fogadta el a Beck származási vonalat, hogy közben nem vett tudomást arról sem, hogy Salamon Jónás Ábrahám nevű testvéreinek leszármazottai, sőt másik fiának, Naftalinak a gyermekei ugyancsak felvették a Beck nevet, noha ezek egyike sem volt kapcsolatba hozható Beck Amáliával.

A szerző ezt követően akkurátusan rekonstruálta a Becklány anyai ági leszármazását. Ezzel kevésbé volt gond, hiszen az Abaúj megyében honos Bárczayak származása a forrásokból jól követhető. A nevezett család már 13. századi okleveleinkben feltűnt, kiváló hadi érdemeire való tekintettel 1417-ben nemesi címet is szerzett. Magyarország olyan nagy múltú és neves családjaival álltak rokonságban, mint a Bessenyei,

Bónis, Dessewffy, Fáy, Irinyi, Kemény, Lónyay, Rákóczi, Szemere, Ráday, Vay stb. Nagyobb nehézségekbe ütközött ugyanakkor az apa, Beck Pál családja eredetének tisztázása. Egyrészt mert az evangélikus tanító, lelkész apától született Beck nem büszkélkedhetett jól dokumentált ősökkel. Ezek optimális esetben is csak polgárok, agilisok, elszegényedett nemeseik közül kerülhettek ki. Másrészt tovább bonyolította a helyzetet, hogy a Beck Bek/Bekk/Peck alakban is előforduló vezetéknev elég gyakori volt a Habsburg Birodalom országaiban. A legkülönbözőbb társadalmi állású, rangú és rendű családok tartoztak soraikba, így például nemeseik Pozsony, Abaúj, Veszprém és Zala megyékben, polgárcsaládok a felvidéki és erdélyi bányavárosokban, zsidók a gr. Eszterházy család tatai uradalmához tartozó falvakban. Ez utóbbi igazolására álljon itt egy konkrét példa: Beck József tatai zsidó serkorcsmáros 1817-ben kelt levelében engedélyt kért Szentiványi tatai prefektustól, hogy 14 esztendő fia a zsidó helyett a magyar szabócéhben tanulhasson (P 210 – gr. Eszterházy család tatai levéltára – Birtokgazdálkodási iratok, 32. cs. 1817)

A szinte a semmiből feltűnő, szédületes karriert befutó Beck Pál mindent magának küzdött ki. Mérnöki, hadi tanulmányokat folytatott, katonáskodott a porosz háborúban, fogalmazó volt a Helytartótanácsnál, majd a Kancellárián. Tagja volt egy szabadkőműves páholynak, és neve a jakobinus mozgalommal kapcsolatban is felröppent. 1799-ben adományként jutott a Szabolcs megyei Téglás és Bököny uradalmak birtokába. Ugyanekkor kapott engedélyt a bökönyi előnév használatára. Származásbeli hiányosságait kiváló képességeivel, jó taktikai érzékével és simulékonyságával ellensúlyozta. A mai szemmel akár kalandornak tekinthető Beck – olyan mentorokkal a háta mögött, mint gr. Teleki József és gr. Széchenyi Ferenc – azt is elérte, hogy 1810-ben tanácsosi címet kapjon. Sőt mi több, az uralkodó 1816-ban kamarássá nevezte ki egy pénzért csináltatott, mesterséges genealógia alapján. Ezen még kortársai, a szűkebb baráti köréhez tartozó Dessewffy József és Kazinczy Ferenc sem átalított élcelődni. Mindebből világosan kitetszik, hogy Beck Pál származása nem lehetett makulátlan, már saját korában is vitára adott okot. Erre a régi, vélhetően hiteles adatokat csak elvéve tartalmazó genealógiára építve szötte tovább családtörténetét a szerző. A Beckekkel kapcsolatos temérdek adat feltárásáért, összegyűjtéséért, nem utolsó sorban közléséért elismerés illeti. Bár most sem adódott lehetőség az eredet kérdésének egyértelmű tisztázására, csak biztatni tudjuk a további munkára, mert jelen műve biztos alapot képez a későbbi kutatások, és akár egy Beck Pál monográfia számára.

Amennyire világos és egyszerű az első kötet szerkezeti felépítése, annál nagyobb a zűrzavar a második kötetnél. A fő- és alfejezetek összemosódnak, a címek pongyolák, esetenként értelmezhetetlenek: *Egy példa a nem magyar nemesi családfából*. A tömörség, lényegre törés hiányzik belőlük: *Hűségükre vagy hűtlenségükre emlékezünk*, vagy *Akikre mint híres törökverő vitézekre büszkék lehetünk* stb. A második kötet nem is tekinthető az előzőekben ismertett családtörténet szerves folytatásának, hanem annak inkább egyfajta segédlete, jobban mondva a segédlet, kézikönyv, tanulmánygyűjtemény műfaji keveréke. A kötet három részre tagolódik.

Az elsőben az ősjegyzékben szereplő felmenők nemesi és nem nemesi névmutatói, archontológiai kaptak helyet. Ebből a részből külön említendő a nemesi névmutató, amely az ősjegyzékben szereplő, a történelmi Magyarország területén élt és nemességet szerzett családokat sorolja fel nevük betűrendjében, valamint a részükre adományozott címer rajzát is itt találjuk, amennyiben maradt fenn róluk ábrázolás. A címerrajzok heraldikai és genealógiai szakkönyvekből, szakfolyóiratokból (Siebmacher, Bárczay, Nagy Iván, Turul stb.) kerültek átvételre. A nagy mennyiségű adatközlés után a képanyagtól mintegy felüdülést várnánk, a hatás azonban elmarad. A képek kis méretűek, színtelenek, némely összetett címer – például az Apponyi, Báthory (gagy), Gyulai, Pethő (gersei) – a túlzott kicsinyítés miatt szabad szemmel kivehetetlen. Több címer esetén konzekvensen a legkorábbi változat került bemutatásra. Ezért láthatunk egy kiterjesztett szárnyú sast a Batthyány család címeréből jól ismert, fiókáit saját vérevel tápláló pelikán helyett. Elképesztő munka fekszik az archontológiai összeállításában. Az aprólékos archontológiai adatgyűjtés kiterjedt a hivatalviselő, katonáskodó rétegen kívül a zarándokokra, hatalmaskodó alperesekre, címerszerzőkre, rabokra.

A második rész a genealógiai kutatások során leggyakrabban előforduló történelmi fogalmak, jogi kifejezések meghatározásai, jogi aktusok magyarázata. A definíciók, megállapítások, magyarázatok zömmel helytállóak, de laikusak, néhol pedig félrevezetőek. A komolyabban érdeklődőket óva inteném, hogy például a *nádor* kifejezést vagy a latin *de* előjárósztót Várkonyi meghatározása szerint idézzék.

A harmadik rész a Salamon és a bökönyi Beck család kapcsolatának vizsgálata. A szerző elemzi a Salamon Hermant/Herschl és Beck Józsefet illető anyakönyvi bejegyzéseket, s alternatív genealógiákat közöl a bökönyi Beck és rokon családok vonatkozásában. Most talán még merőben újdonságnak számíthat, de már a 21. századi genealógiai kutatások új irányát vetíti előre, hogy a szerző az adatok igazolására antropológiai és humángenetikai, valamint Y-DNS vizsgálatokat is igénybe vett. Ennek célja a Salamon-Beck József, valamint Beck Paulina és Degenfeld-Schonburg Imre házasságából született utódok leszármazottai (Tisza, Teleki) közötti rokonsági kapcsolat kimutatása – lett volna. A szakvéleményekből ugyanakkor csak kiragadott mondatokat olvashatunk, mivel azokat a szerző nem tette közzé teljes terjedelmükben. A szakértői vélemények, mai közhelyes fordulattal élve, egyértelműen sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudták az érintettek egy családból való származását. Annyi hozadéka mégis volt a vizsgálódásoknak, hogy lerántották a leplet egy súlyos szakirodalmi tévedésről, és segítettek a Barabás Miklós által 1854-ben készített „A Degenfeld család” című festményen ábrázolt személyek kilétének azonosításában. A festményen ugyanis nem a Beck Paulina és Degenfeld-Schonburg Imre házaspár és három leánya látható, mint azt eddig hittük, hanem az öt gyermeke, azaz négy leánya és egyetlen fia.

A második kötet végén találjuk a felhasznált szakirodalmi művek felsorolását. Az alapvető és a jelenkor kihívásainak megfelelő, színvonalas szakkönyvek egyaránt megtalálhatók közöttük. Örömmel állapítható meg, hogy a szerző

nem gépiesen emelte át a szakirodalmi adatokat, hanem azokat esetenként fenntartással kezelte. Próbálkozása azonban, hogy ellentmondásaikra rávilágítson, vagy a nyilvánvaló tévedéseket kijavítsa, nem mindig járt sikerrel. Erősen kifogásolható és sokat levon a mű értékéből, hogy az átnézett, fellelt rengeteg írott dokumentumról (felekezeti anyakönyvek, összeírások, nemességi, birtok- és periratok, vármegyei jegyzőkönyvek), különösen az azonosításukhoz elengedhetetlenül szükséges jelzetekről nem történt említés. Nem pótolja ennek hiányát a dokumentumokat őrző intézmények, és az ott dolgozó munkatársak nevének több oldalon keresztül történő felsorolása sem. A magyar genealógia nemes hagyományából építkező műnek vannak megbízható, nagy körültekintéssel, akár hivatkozási alapként is elfogadható részei, mégis azt kell mondanunk, hogy a terjedelmes munka összességében műkedvelő szinten maradt. Ennek ellenére – adatait, állításait megfelelő óvatossággal kezelve – ajánlom mind a tudományos, mind az amatőr kutatók szíves figyelmébe.

Künstlerné Virág Éva

Horváth Lajos: Vác utcái, épületei és lakosai a XVI. század második felében. Vác Város Levéltára, Vác, 2011. (Váci történelmi tár) 357. p. (ISBN 978-963-87737-6-0.)

Az Oszmán Birodalom északi szegletében álló Vác hajdani jelentőségét annak köszönhetette, hogy vámhely volt – s így meglehetősen komoly pénz fordult meg benne. Számunkra másért jelentős: páratlan oszmán forrásadottságai miatt, amelyekből nem csak a magyar lakosság, de a muszlim népesség és az épített környezet is megismerhető. Ráadásul ezek a források lényegében az egész első hódoltsági időszakot (1543–1593) fellelik, így kerek képet alakíthatunk ki a város társadalmi és gazdasági életéről, annak egy teljes szakaszáról. Persze csak akkor, ha a forrásokat megfelelően értelmezzük és feldolgozzuk. Vác e különleges helyzetét lényegében egyetlen forrásnak, egy 1570 körül ismeretlen célból keletkezett házösszeírásnak köszönheti, amelyben az írnok a város ingatlanait egyenként leírta: feltüntette a jelenlegi és a korábbi tulajdonost, tulajdonosokat, a szomszédokat, az épület jellemzőit, sőt néha a telkek méretét is. Ezek az adatok pedig felcsillantják egy teljes, telkekig menő településrekonstrukció lehetőségét, ami a 16. századi magyar viszonyok között nem túlságosan gyakori jelenség. A szöveg fontosságát az a tény növeli tovább, hogy általa kapcsolat alakul ki a korábbi összeírások között is, így az egymással nehezen egyeztethető adatokat egységes szövevé varázsolja. Nem csoda, hogy a szöveg felfedezése óta lázban tartja a kutatókat. „Természetesen” a 20. század egyik legjelentősebb magyar oszmanistája, Fekete Lajos fedezte fel és tette közzé még 1942-ben.¹ Azután lényegében mindenki használta, aki Vác török korával foglalkozott.² Jómagam sem

¹ *Fekete Lajos*: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Budapest 1942. Újabb kiadása: *Fekete Lajos*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. (Szerk. Dávid Géza.) Budapest 1993. 39–126.

² *Vass Előd*: Vác a török korban. In: Vác története. (Szerk. Sági Vilmos.) I. köt. (Studia Comitatus 13.) Szentendre 1983. 106–108 és a térkép (6.

voltam kivétel: újraolvastam a szöveget és elkészítettem egy elvi szintű településrekonstrukciót.³ Arra számítottam, hogy talán majd egy, a helyi régészeti eredményekben jártas kolléga befejezi a munkát, s az elvi rendszert egyeztetni a valós topográfiai adatokkal. Mindezek után érthető érdeklődéssel vettem kézbe Horváth Lajos könyvét.

Forgatni azután lényegesen kevesebb örömmel forgattam a lapokat. A szerző például idézi Hegyi Klára lektori véleményét, amelyben az arab írás olvasati problémáira és az ebből fakadó veszélyekre hívja fel a figyelmet, majd ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Nem lévén turkológus, a források olvasati problémáihoz nem tudok és nem is akarok hozzászólni.” (16. o.) Az első pillantásra rendkívül becsületes és őszinte mondat azonban alapjaiban ingatja meg az egész kötet megbízhatóságát. Akinek nincs felkészültsége turkológiai téren, az természetesen ne akarjon turkológiai problémákat megoldani. A baj csak az, hogy az egész munka olvasati nehézségektől hemzseggő török forrásbázisra épül. Jómagam évekként ez előtt éppen az olvasatok felülvizsgálatával, illetve egymásra vetítésével tudtam előrelépni. Ám ha valakinek nincs meg a háttérre a nevek értelmezéséhez, akkor hogyan vár előrehaladást? A nehézségek illusztrálására csak egyetlen példa álljon itt: a hihetetlenül felkészült és óriási tapasztalattal bíró Káldy-Nagy Gyula nagy valószínűséggel ugyanazt a családnévet három különböző alakban olvasta el három különböző defterben. Az aktuális betűalakok hol ilyen, hol olyan olvasatot tettek valószínűbbé a számára. A nevek összetartozásának lehetősége csak a teljes anyag elemzése során merült fel – és mindennek ellenére sem tudjuk, hogy valójában melyik magyar alak is a helyes. A hol Törösnek, hol Túrósnek, hol pedig Torsnak elolvasott családnévről van szó, s nem lehetetlen, hogy még a Borosok is ide tartoznak. Vajon az arab írást nem ismerő kutató hogyan fog eligazodni a bizonytalan, latin betűvel rögzített olvasatok között? A válasz rövid: sehogya.

A felkészületlenség azután lépten-nyomon tetten érhető. Horváth Lajos például eltöpreng azon, hogy ki lehetett az összeírás készítője: „ha váci, helyi hivatalnokra gondolunk, akkor már vannak bizonyos lehetőségeink” – írja, s fel is sorolja a három Vácra élő oszmán írnokot. (19–20. o.) De milyen alapon? Az összeírás ugyanis nem csupán Vácra korlátozódik, szerepel benne Esztergom, Nógrád, Drégely és Visegrád is. Ha az írnok helyi volt, élhetett bárhol e településeken, de jöhetett minden további nélkül Budáról is.

Bajok vannak a datálással is. A turkológusok mindannyian az 1570-es évek elejére tették a kézirat keletkezési idejét. Horváth Lajos azonban mindenkit letorkol (nem is a legszelidebb hangnemben), és előáll a maga 1565-ös dátumával, amelyet Muhjeddín bin Szinán imám szolgálati idejének végével támaszt alá. Muhjeddín valamivel 1565. jún. 24. előtt

kép). *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története. (Szerk. Sági Vilmos.) I. köt. (Studia Comitatus 13.) Szentendre 1983. 49–76. *Dinnyés István–Kövari Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2. kötet). Budapest 1993. (Magyarország régészeti topográfiája 9.) 419–420, stb.

³ *Sudár Balázs*: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok*, 139 (2005) 791–853.

elhunytt. Mivel szerepel a háztulajdonosok között, az összeírásnak még életében el kellett kezdődnie. Ugyanakkor a lakosok között találjuk Szejjid Mehmedet is, akit 1565. okt. 22-én neveztek ki, az összeírás tehát még az ő életében is tartott. Horváth Lajos megoldása a következő: az összeírás „mindösszesen mintegy négy hónapot vett igénybe 1565 nyarán és őszén” (18. old.). A történet sajnos messze nem ilyen egyszerű: a szerző nem egészen pontosan jegyzetelt Velics Antal forráskiadványából. 1565 júniusában ugyanis nem Muhjeddin bin Szinán imám és hatib hunyt el (ilyen nevű a forrásban egyáltalán nem is szerepel), hanem Muszliheddín – akinek az apai nevét történetesen nem ismerjük. Innentől kezdve teljesen mindegy, hogy előbbi házat birtokolt Vác várában, önmagában nincsen datáló értéke.⁴ A datálás azonban számos további ok miatt sem állja meg a helyét. Egyfelől a defterben szerepel Szokollu Musztafa pasa, az egyik esztergomi fürdő alapítója.⁵ Ő éppen 1566-ban nyerte el a budai pasa címet, előtte boszniai bég volt. Meglehet, nem az esztergomi fürdő építésével kezdte a tevékenységét, mindenestre eszerint az összeírás 1566 augusztusa után készülhetett. Továbbá az 1568/69. évi visegrádi zsoldlista szépen összevethető a visegrádi háztulajdonosok jegyzékével.⁶ A 87 házzal bíró katona közül 82 szerepel a fizetési listán is, ami a katonaaállomány viszonylag gyors változásainak ismeretében csakis nagyon közeli időpontot enged sejtetni. De tovább is léphetünk: a zsoldlista szerint néhány katona távozott a szolgálatból, helyükre újak kerültek. A háztulajdonosok között rendre ez utóbbiak szerepelnek, ami 1569 felé húzza a datálást. Nógrád esetében a lovasokat van módunk összevetni az 1573/74. évi fizetési listával. A különbség számottevő, ami arra vall, hogy a házösszeírás jóval 1573 előtt készült. (Mindezek alapján tettem én feltételesem 1570-re annak keletkezését.)⁷ Horváth Lajos 1565-ös dátumának tehát nincs alapja – és egészen bizonyosan téves.

A szövegben azután lépten-nyomon megalapozatlan állításokba ütközünk. Most csupán a rövid *Vác oszmán társadalma* című fejezetből idézek néhány példát (129–132. o.). Zagrali (azaz: zagrai) Hamza esetében a szerző megjegyzi: talán zagrabi. Nos nem: Zagra falu Délkelet-Anatóliában fekszik, itt azonban valószínűleg Jeni Zagráról (ma: Nova Zagora Bulgáriában) van szó. Ferhád Bosznáról ezt írja: „Ferhád tehát boszniai eredetű török, ami nyilván annyit jelent, hogy szláv nyelvű anya szülte, valamikor áttért az iszlámra és meg is tanulta a török nyelvet, legalábbis elsajátította annak katonai szóhasználatát.” Már-már költői megfogalmazás – alapjaiban igaz is, de kellett volna megemlíteni Hegyi Klára nevét, aki rájött, hogy a földrajzi neveket tartalmazó nevek általában újmuszlimokat rejtenek.⁸

⁴ A váci várbeli dzsámi imámjainak jegyzéke: *Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1890, II, 352. Az eredeti szövegben egyértelműen Muszliheddín szerepel (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türkische Handschriften [a továbbiakban ÖNB], Mxt 635, 58a). Kétségtelen, hogy egy másik ide tartozó kimutatásban Muhjeddin neve olvasható (1561. VII–X.). *Velics A.*: i. m.: II, 272.

⁵ ÖNB Krafft 290, 99b.

⁶ ÖNB Mxt 642, 69–74.

⁷ *Sudár B.*: i. m. 792.

⁸ *Hegyi Klára*: A török hódoltság várai és várkatonasága. Bp., 2007. I. 34.

Az általánosítások buktatóit mutatja a Budak család esete. Gál és Márton 1562-ben a Sáros utca mahallében laktak, házösszeírásunkban azonban nem szerepelnek, feltűnik viszont egy bizonyos Budak türk. Horváth Lajos azonnal kész a magyarázattal: „Márton fiú vagy más a családból áttért az iszlámra”. Megemlíti persze, hogy a Budak egyúttal bevett török név is, de azt már nem, hogy ennek fényében a Budakokat és a török Budakot egyáltalán nem szükséges egy kalap alá vennünk, így korántsem bizonyos, hogy egy iszlamizált magyarról van itt szó. A történet azonban tovább gyűrűzik: Turak Haszanból is áttért magyart csinál, minthogy szerinte a keresztény család 1549–1562 között költözött be a Németvárosba. A név pedig eredendően a Tura helynév kicsinyítőképzős alakja lenne. Máshol kertelés nélkül így fogalmaz: „Turak Haszan – Turak Gál családjából áttért.” (264. o.) A baj csak az, hogy az idézett forráshelyeken szó sincs Haszanunk magyar rokonságáról. A konstruált történet alapja az 1559. évi defter bejegyzése, amely szerint a betelepülők között van Turak Gál is, aki viszont nem más, mint a feljebb említett Budak Gál, így semmi okunk rá, hogy Haszan ügyébe belekeverjük.⁹ Hasonló túlzó megfogalmazás az, hogy a várban lakó Emíne „ürinő” lehetett. Valóban eredendően keresztény születésű nőről van szó, de társadalmi helyzetéről nem sokat mondhatunk. Ugyancsak kár volt Szefer Jánosról azt írni, hogy „vagy eltörökösödött magyar, vagy elmagyarosodott török”, mert mindez csak akkor áll, ha a vezetéknevet Szefernek olvassuk. (A Szefer széles körben elterjedt török név.) Magam lehetségesnek látom a Sáfár, de akár a „Saffer” (azaz: Schaffer) alakot is. Ennek fényében a hangzatos mondat alapja máris megrendült. Máshol Horváth úgy véli, hogy a Ribakó – szerinte Ribakó 'Halász' – családnév általam javasolt Rigó olvasata „légből kapott”. (234. o.) A feltevést magam is meglehetősen esetlegesnek éreztem, ugyanakkor a házösszeírásban feltűnő, majd a későbbiekben nem szereplő Ribakó és az 1580-ban egyszer előkerülő Rigó családnév azonossága nem elképzelhetetlen, az arab írás megengedi azt.¹⁰

A helyzet meg nem értésére utal a következő mondat is: „figyelemre méltó csoportot képeznek azok, akik már teljesítették a kötelező mekkai zarándoklatot, illetve vallási kötelességeik megtartására kínos pontossággal ügyelnek.... A nevezettek a megtisztelő Hadzsi előnevet viselték 1565-ben.” Hagyjuk most, hogy a hódoltsági muszlimok számára valójában mennyire volt kötelező a mekkai zarándoklat elvégzése (gyakorlatilag nem), de vajon miből gondolja Horváth, hogy azok, akik „kínos pontossággal ügyelnek” a vallási kötelességek teljesítésére, a hadzsi melléknevet viselték? A két dolog között nincs összefüggés: aki elzarándokolt Mekkába, az hadzsi, aki nem – az nem. Az pedig, hogy a nyolc hadzsi fele a Haszan vojvoda-mecset mahalléjában – városrészében – lakott, az semmiképpen sem bizonyítéka az ottani „élénk iszlám vallásosságnak”.

Megtévesztő azonban már a fejezet címe is: Vác oszmán társadalmáról nem sok mindent tudunk meg belőle. Pedig

⁹ Megjegyzendő, hogy az olvasatok egy része bizonytalan. Budak türk akár Turak türknek is olvasható. Turak Haszan viszont biztosan Turak.

¹⁰ *Sudár B.*: i. m. 842. A Ribakó olvasat nagyon bizonytalan.

volna miről írni: például a nógrádi szpáhik váci házairól, az alapítványi javak szerkezetéről, a muszlimok térfoglalásáról, stb. Ezt azonban szerzőnk kerek percc elutasítja: „Ezt a fejezetet csakis a rend kedvéért iktattuk ide.” (132. o.) Ha ez így van, s a muszlim lakossággal való bíbelődés ennyire nem érdekli a szerzőt, akkor mire véljük a kötet címét? (Vác utcái, épületei és lakosai a XVI. század második felében. Kiemelés tőlem – S. B.) Eszerint a muszlimokat nem tekinti váci lakosnak? Vagy nem kíván velük foglalkozni? (A kötet tartalma alapján ezt gondolom valószínűbbnek.) Akkor viszont lemond a város jelentős részéről, és ezt illetet volna a címben jelezni.

Érdeemes egy pillantást vetni Horváth Lajos helyrajzi rekonstrukcióira is. Legjobban a vár területét dolgozta fel (295–297. o.), talán azért, mert az átláthatóbbnak tűnt a többinél. Horváth a szó szoros értelmében sarokpontokra építi rekonstrukcióját, és szép, világos, egyértelmű rajzot kerekít ki. A megoldás azonban részleteiben nincs kifejtve. Nem is csoda: mert ha az eredeti szöveget is elolvassuk, a rekonstrukció azonnal összeomlik. Vegyük például Berber Hüszejn házát (no 4)! A leírás szerint egy rossz kőfal, a várfal, Hürrem kátib (no 26) (írnok) és Kászim dede (no 27) ingatlanai határolják, de szomszédos vele Memi várkatona (no 20) és Fírúz várkatona háza (no 23) is. Ehhez képest Horváth rajzán a várfal, az út, Hürrem kátib és Kászim dede telkei határolják Hüszejn házát. Ha a másik két szomszédától eltekintünk is (vajon miért?), az útról szó sem volt az eredeti leírásban. Azaz: a hat ismert határoló elem közül hármat sikerült ábrázolni és létrehozott egy újabbat is, az utat. Nem túl szerencsés arány. De hozhatunk másik példát is: Kászim bin Ali tüzérparancsnok (szertopi, no 1) szomszédai a leírás szerint: a fal, Jakúb aga dizdár (no 2), egy várkatona és Saban bölükbasi házai (no 5). Ugyanakkor Alit szomszédként említi Naszúh bin Jahja (azaz Jahja csizmedzsi, no 7), Díváne Musztafa (no 8) és Musztafa kethüdá (no 17) is. (Nem mellesleg ez utóbbi mellett lakik egy bizonyos Musztafa várkatona (no 18), akiben esetleg Ali meg nem nevezett szomszédját sejtethetjük.) Azaz a főtüzer falra támaszkodó, emeletes kőháza ugyancsak körbe lehetett építve, utcai frontja nem is volt. Horváth Lajos ismét leegyszerűsíti a képletet: a szomszédságból marad az „ismeretlen” várkatona és Jakúb aga dizdár, no meg a fal és az „elmaradhatatlan” út. A szintén szomszéd Jahja két, Saban pedig nyolc (!) házzal kerül távolabb. Musztafa kethüdá lakhelyét egyenesen a vár szemközti oldalán találjuk meg. Úgy vélem ennyi példa talán elég, hogy bemutassam: efféle rekonstrukciónak sok értelme nincsen. Fekete Lajos 1944-ben így írt: „Kisebb házcsoportokat a város bármely utcájában össze lehet állítani, de az ötödiktizedik ház elhelyezése után a munka megakad, ellentmondásokba ütközik vagy holtpontra jut...”¹¹ A jeles turkológus ezek után nem érzett késztetést, hogy nyilván meglévő házláncolatait közzétegye. Kár, hogy Horváth Lajosban nem volt ennyi önfegyelem. A feladat persze nehéz és nem biztos, hogy valaha is megoldható lesz. Magam készítettem egy szomszédsági ábrát, amely egyelőre csupán a lakosok egymáshoz való viszonyát tükrözi – de a tényleges topográfiai helyzettel nincsen

egyeztetve. A későbbi kutatásoknak egy efféle ábrából kell kiindulniuk – és nem egyes tételek ötletszerű elhelyezéséből.

A fentieket összefoglalva: Horváth Lajos kötete címevel ellentétben csupán Vác keresztény lakosságával foglalkozik az első hódoltsági időszakban. Az utcákról és az épületekről kevés szó esik benne – nehezen érthető, hogy miért kerültek a címbe. De a tényleges tartalom is meglehetősen kérdéses: lényegében a különféle török összeírások listázásáról, ábécé rendbe szedéséről és egybevetéséről van szó. Ez önmagában nem igazán bonyolult művelet: érdekessé akkor válik, ha a kutató logikai kapcsolatokat fedez fel a különféle lajstromok között, s azok ellentmondásait, eltéréseit többé-kevésbé értelmezni tudja. Az arab betűs paleográfia ismeretének hiányában erre azonban kevés esély nyílik. (E munkát 2005-ben részben elvégeztem. További finomításokra szükség lenne, de itt erről értelemszerűen nincsen szó.) Így viszont a kötet jelentős részét kitevő látványos családfák értéke legalábbis kérdéses. (Ha nem is grafikusán ábrázolva, de már ezek is napvilágot láttak korábban.) Mindezek után már csak az a kérdés, hogy a könyv kiadója – a lektor határozott ellenzését figyelmen kívül hagyva¹² – miért publikálta mégis a munkát. Nem előrelépés ez, hanem visszalépés.

Sudár Balázs

¹¹ Fekete L.: (1993) i. m. 44.

¹² Hegyi Klára szíves szóbeli közlése.

E számunk szerzői

AVAR ANTON egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)
BALLABÁS DÁNIEL segédmunkatárs (Eszterházy Károly Főiskola, Eger)
BERTÉNYI IVÁN professzor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)
KULCSÁR KRISZTINA főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp.)
KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp.)
NEUMANN TIBOR munkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Bp.)
SUDÁR BALÁZS főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Bp.)
TÓZSA-RIGÓ ATTILA adjunktus (Miskolci Egyetem)

HÍREK

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2013. I. félévi programja

2013. január 31. 17 óra

„Egyedül a diktatúra ellen” Krassó György, a magányos harcos élete

Előadó: dr. Harmath Arisztid (genealógus, a MHGT elnöke)
Az ülést vezeti: dr. Spilenberg-Diószegi György, titkár

2013. február 28. 17 óra

Az úgynevezett Kossuth-címer

Előadó: dr. Bertényi Iván (prof. emeritus, ELTE-BTK, a MHGT díszelnöke)
Az ülést vezeti: dr. Harmath Arisztid, elnök

2013. március 28. 17 óra

Hajdúsági települések kollektív jelképhasználata a 16-20. században

Előadó: dr. Szálkai Tamás (levéltáros, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, MHGT)
Az ülést vezeti: dr. Pandula Attila, főtitkár

2013. április 25. 17 óra

Új módszerek – új lehetőségek

A prozopográfia új módszerei és kapcsolata a hagyományos genealógiával, archontológiával

Előadó: dr. Pálmány Béla (a Magyar Országgyűlés Irattára és Levéltára ny. vezetője, Budapest)

Az ülést vezeti: Kovács Eleonóra, főtitkár-helyettes

2013. május 30. 17 óra

A Sánkfalvi-címer és a majmok kérdése, avagy Mi fán terem a majom a középkori Magyarországon?

Előadó: Nyilas Eszter (egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba)
Az ülést vezeti: Debreczeni-Droppán Béla, titkár

2013. június 27. 17 óra

A Lónyay család egy családtörténész szemével

Előadó: Gudenus János József (családtörténeti író, a PIM ny. munkatársa, Budapest, MHGT)
Az ülést vezeti: dr. Kollega Tarsoly István, alelnök

Az előadások helyszíne:

Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, VIII. kerület. Múzeum krt. 14–16. Széchényi-terem.

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség a beérkezett kéziratok közléséről két anonim szakmai bíráló (lektor) véleményének ismeretében hoz döntést. A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon érdemi változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt lehetőleg 0,5–1 íves (20–40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) írásokat vár. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratok megjelentetésére is van lehetőség indokolt esetben (maximum 100 000 „n”). Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni. A tanulmányokban csak a jegyzetekben történik hivatkozás, nem kell felhasznált irodalom- vagy rövidítésjegyzéket készíteni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében kérjük az alábbiak betartását:

- A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk. Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk.
- Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig- oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40., 61–72.).
- A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.
- Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól (pl. Bp.–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.). A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl. Bp.).
- Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely és év után zárójelben tüntessük fel: pl. (Monumenta Hungariae Historica).
- Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után az „In.’” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.
- Folyóiratban megjelent cikkekre történő hivatkozásokor nem tesszük ki az „In.’” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám: pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52. Az éven belüli számot csak abban az esetben jelöljük, ha a folyóiratnál nem folyamatos a lapszámozás az egyes számok esetében.
- Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, majd az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: *Nagy I.*: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, írjuk, hogy „Uo.” Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, kerülve az évszámos rövidítést) és erre hivatkozni. Ha szerkesztett műre, forráskiadványra vagy sokszerzős műre történik hivatkozás, akkor a cím után zárójelben közöljük a továbbiakban alkalmazott rövidített címet (pl. a továbbiakban Reg. Arp.). Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. *Nagy I.*: i. m. XI. k. Pest, 1858.)
- A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.
- Írásaikat minden esetben Word for Windows szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe elektronikus úton a turul@mol.gov.hu vagy a szerkesztőség tagjainak címére. A szöveget balra zártan írják, és a kurziváláson kívül semmilyen kiemelés (kövérítést, aláhúzást, ritkítást) vagy formázást ne alkalmazzanak. A tapadó írásjeleket is kurziválni kell, ha az előtte álló szó kurzív.
- A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.
- A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „lábjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az oldal aljára kerülnek.
- Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális formában a kéziratához csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek. Csak nyomdai szempontból jó minőségű képeket tudunk közölni. A Magyar Országos Levéltár anyagából közlendő képet nem szükséges mellékelni, csak a pontos jelzetet feltüntetni.
- Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstükör-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat is Word for Windows szövegszerkesztő programban kérjük.
- Csak a jegyzetekben (ld. = lásd, vö. = vesd össze, pl. = például) használjunk rövidítéseket, a főszövegben ne, ott tehát kiírjuk, hogy 'például'.
- A főszövegben és a jegyzetekben az idézeteket nem kurziváljuk, csak idézőjelbe tesszük. Az idegen nyelvű (többnyire latin) kifejezéseket, formulákat viszont kurziváljuk.
- A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különlenyomatokat csak külön igény alapján, megegyezés szerint készítünk. Az aktuális számból a tanulmányok szerzői öt tiszteletpéldányt kapnak, valamint dolgozatukat elektronikusan PDF formátumban.

Példák a hivatkozásokra:

Monográfiák esetében:

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)

Folyóiratok esetében:

Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

Szerkesztett kiadvány esetében:

Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor.) Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XL.) 76.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében:

Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László.) Szeged, 1995. 309–355.

Digitális adathordozók esetében:

Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Oslí nem.